

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ»

Ειδίκευση Νεοελληνικών Σπουδών

Ευσταθία Κ. Παπαγιαννοπούλου

**«Το Ημερολόγιον των Κυριών του Ειρηναίου Ασώπιου: Συμβολή στο γυναικείο
ζήτημα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Στέση Αθήνη

ΠΑΤΡΑ

2015

Στους γονείς μου Κώστα και Σία
και στην αδερφή μου Γωγώ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	1
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	2
1.1. Ο γυναικείος περιοδικός τύπος πριν από το <i>ΗΚ</i>	2
1.2. Η έκδοση του <i>ΗΚ</i> (1888): ομοιότητες και διαφορές με τα άλλα έντυπα.....	11
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	14
Το <i>ΗΚ</i>: γυναικείες και ανδρικές συνεργασίες	14
2.1. Η ταυτότητα των συγγραφέων.....	19
2.2. Η ύλη του <i>ΗΚ</i>	26
2.2.1. Λογοτεχνία.....	29
2.2.2. Βιογραφίες.....	34
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ	37
3.1. Η προσφυγή στην ελληνική ιστορία.....	37
3.2. Η αντίληψη για τη θέση της γυναίκας στις στήλες «Σύμμικτα» και «Ιστορικά».....	42
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	57
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	57
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	61

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι το *Ημερολόγιον των Κυριών: ευγενεί συνεργασία ευπαιδευτών δεσποινών και δεσποινίδων*¹ του Ειρηναίου Ασώπιου, που εκδόθηκε στην Αθήνα ως παράρτημα του *Αττικού Ημερολογίου*² κατά το διάστημα 1888-1890, με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση. Στόχος είναι η ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ημερολογίου, μέσα από το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα της ύλης που δημοσιεύει, εστιάζοντας, κυρίως, στη συμβολή του στο γυναικείο ζήτημα.

Η εργασία είναι διαρθρωμένη σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των γυναικείων περιοδικών του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη πριν από το *Ημερολόγιον των Κυριών*. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στις ανδρικές και γυναικείες συνεργασίες του ημερολογίου, καθώς επίσης στην ύλη του. Περιγράφεται η διάρθρωση της ύλης, με ιδιαίτερη έμφαση στα λογοτεχνικά κείμενα (πρωτότυπα και μεταφρασμένα) και τις βιογραφίες. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται αφενός η χρήση της ιστορίας για την προώθηση του γυναικείου ζητήματος και αφετέρου ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η θέση της γυναίκας μέσα από τα κείμενα του ημερολογίου. Για τις αναφορές στο *Αττικόν Ημερολόγιον* και το *Ημερολόγιον των Κυριών* χρησιμοποιούνται οι συντομογραφίες *AH* και *HK* αντίστοιχα. Ευρετήρια του *Αττικού Ημερολογίου* και του *Ημερολογίου των Κυριών* έχουν συνταχθεί από τον Ιωάννη Μπουγάτσο το 1978³. τα ευρετήρια αξιοποιήθηκαν κυρίως για το *Αττικόν Ημερολόγιον* και λιγότερο για το *Ημερολόγιον των Κυριών*, την ύλη του οποίου μελέτησα συστηματικά.

Ευχαριστώ από καρδιάς την επόπτρια καθηγήτριά μου Στέση Αθήνη για την αμέριστη συμπαράστασή της σε κάθε στάδιο της διπλωματικής μου. Ευχαριστίες οφείλω στα άλλα δυο μέλη της τριμελούς επιτροπής μου Γεωργία Γκότση και Κατερίνα Κωστίου, καθώς και στην Άννα Κατσιγιάννη για την υποστήριξή τους καθόλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Πάνω απ' όλα ευχαριστώ τους γονείς μου Κώστα και Σία και την αδερφή μου Γωγώ που χάρη στην αγάπη τους μπόρεσα και ξεπέρασα πολλές δυσκολίες.

¹ Το *Ημερολόγιον των Κυριών* διατίθεται σε ψηφιακή μορφή στην ιστοσελίδα των Δημόσιων Βιβλιοθηκών. Βλ. <http://publiclibs.yperth.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=1>.

² Το *Αττικόν Ημερολόγιον* υπήρξε αντικείμενο μελέτης της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας της Δήμητρας Αντ. Γιαννικοπούλου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου. Η πολιτισμική του ταυτότητα*, Πάτρα, 2013, διαθέσιμη στο: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/6364.pdf> (αναρτήθηκε 10/6/2014).

³ Ιωάννης Δ. Μπουγάτσος, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου*, Αθήνα, 1978.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1.1. Ο γυναικείος περιοδικός τύπος πριν από το ΗΚ

Η συμμετοχή των γυναικών στη διαμόρφωση της ύλης του ελληνικού Τύπου θα γίνει με αργούς ρυθμούς. Στα παλαιότερα περιοδικά *Ευτέρπη* (1847-1855),⁴ *Πανδώρα* (1850-1872)⁵ και *Χρυσάλλης* (1863-1866),⁶ δεν λείπουν οι γυναικείες συνεργασίες· είναι όμως περιορισμένες.⁷ Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται περιοδικά που απευθύνονται, κυρίως, στο γυναικείο κοινό, τα οποία διαχωρίζονται σε αυτά που εκδίδονται και διευθύνονται από άντρες και σ' αυτά που εκδίδονται και διευθύνονται από γυναίκες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν ο *Σωκράτης*, η *Αρτεμις*,⁸ τα *Μύρια Όσα*,⁹ η *Εύα*, η *Φιλόκαλος Πηνελόπη*¹⁰ και έπονται, μετά το 1888, τα *Εργόχειρα*, η *Εφημερίς των Εργοχείρων*, ο *Οδηγός των Εργοχείρων* και η *Αθηνά*.¹¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέσσερα έντυπα περιοδικά (*Κυψέλη*, *Θάλεια*, *Ευρυδίκη* και *Εφημερίς των Κυριών*) που κυκλοφόρησαν πριν από το ΗΚ, τα οποία, όπως και το ΗΚ ασχολήθηκαν με το γυναικείο ζήτημα εξ ολοκλήρου και προώθησαν τα γυναικεία δικαιώματα. Η έκδοση των τεσσάρων αυτών γυναικείων περιοδικών θεωρείται ότι «αποτελεί μια προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης μιας γυναικείας συλλογικής συνείδησης».¹² Όπως έχει υποδειχτεί «η διαμόρφωση μιας πρώτης συνείδησης του φύλου κι ενός ρεύματος για τη γυναικεία χειραφέτηση

⁴ Ανάμεσα στα ονόματα γυναικών που έστειλαν συνεργασίες στην *Ευτέρπη* συμπεριλαμβάνονται η Πολυτίμη Κουσκούρη, η Ευγενία Μωυσέως, η Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, η Παυλίνα Μπορέλη. Βλ. σχετικά Κωστής Δανόπουλος – Λίτσα Χατζοπούλου, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997, σσ. 15-16.

⁵ Η *Πανδώρα* δηλώνει (τχ. 360, τ. 15 15 Μαρτίου 1865) ότι συνεργάζεται με γυναίκες όπως η Πριγκίπισσα Μασάλσκη (Δώρα Ιστριάς), η Αγγ. Πάλλη, η Σαπφώ Λεοντιάς, η Πολυτίμη Κουσκούρη, η Σοφία Φιλήμονος, η Αιμιλία Μαρούτση κ. ά. Βλ. Δημήτρης Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. Πανδώρα – Ευτέρπη – Χρυσάλλης – Εβδομάς – Εστία – Τα Ζακυνθινά – Ραμπαγός*, Αθήνα, [1954], σ. 43.

⁶ Στη *Χρυσάλλδα* εμφανίζονται τα ονόματα της Αγγελικής Βαρθολομαίας Πάλλη και της Ασπασίας. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Μάργαρη η Ασπασία πρέπει να είναι η Ασπασία Καραλιβάνου. Βλ. σχετικά Μάργαρης, *ό.π.*, σ. 109.

⁷ Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007, σ. 55.

⁸ Το περιοδικό κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1866 και εκδότης της υπήρξε ο Π. Δ. Ηλιόπουλος, ο συγγραφέας της *Αιματομένης Λίμνης*. Βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «Νέα στοιχεία για τον Π. Δ. Ηλιόπουλο», *Μικροφιλολογικά* 11 (Άνοιξη 2002), σσ. 14-18 και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σ. 310.

⁹ Δέσποινα Παπαδοπούλου, *Les Grecs a Paris a la fin du XIXe siecle: la construction d'une communitaire migrante*, 2004, σσ. 229-240 [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή].

¹⁰ Το περιοδικό έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην ευρωπαϊκή μόδα. Βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σ. 58.

¹¹ Ριζάκη, *ό.π.*, σσ. 56-57.

¹² Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 310.

συμπίπτει στην Ελλάδα (όπως και στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου) με την ανάπτυξη της συγγραφικής δραστηριότητας των γυναικών και πιο συγκεκριμένα με την εμφάνιση ενός γυναικείου τύπου». ¹³

Η *Κυψέλη. Σύγγραμμα περιοδικόν Γυναικείον*¹⁴ εκδόθηκε το 1845¹⁵ στην Κωνσταντινούπολη και ήταν μηνιαίο. Το πρώτο φυλλάδιο «εξεδόθη κατά Μάιον [...] εκ του τυπογραφείου Αντωνίου Κορομιλά και Πλάτωνος Πασπαλλή, σύγκειται δ' εκ 47 σελίδων εις όγδοον». ¹⁶ Εκδότρια του περιοδικού φέρεται η ποιήτρια, εκπαιδευτικός και διευθύντρια παρθεναγωγείων Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου¹⁷ αν και αργότερα διατυπώθηκαν αρκετές επιφυλάξεις για την ταυτότητα του εκδότη. Η πρώτη φεμινίστρια Καλλιρρόη Παρρέν, προσγράφει την έκδοση της *Κυψέλης* στη Σαμαρτζίδου υποστηρίζοντας ότι «είναι η πρώτη Ελληνίς δημοσιογράφος ήτις δικαιούται να καταλάβει θέσιν περιφανή εν τη ιστορία της φιλολογίας των χρόνων εκείνων», ¹⁸ καθώς «διέσπασε πρώτη εν Ελλάδι τας σιδηράς πέδας της πνευματικής της γυναικός υποδουλώσεως». ¹⁹ Η ζωή του περιοδικού υπήρξε βραχεία. Διασώθηκαν έξι τεύχη, αν και εικάζεται ότι κυκλοφόρησαν περισσότερα, καθώς το περιοδικό στο τελευταίο τεύχος του δε δηλώνει την πρόθεσή του να σταματήσει την έκδοσή του. Κυκλοφορούσε πέρα από την Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, τη Σύρο, τη Σμύρνη, το Βουκουρέστι και το Γαλάτσι της Ρουμανίας. ²⁰

Η σύντομη ζωή του περιοδικού δεν πρέπει να προβληματίσει, δεδομένου ότι οι πρώτες εκδοτικές προσπάθειες του περιοδικού τύπου γενικότερα και όχι μόνο του

¹³ Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”», *Διαβάζω* 198 (1988), σ. 6.

¹⁴ Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Β', Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2008, σσ. 677-678.

¹⁵ Ριζάκη, *ό.π.*, σσ. 58-59.

¹⁶ *Ο.π.*

¹⁷ Οι πληροφορίες για τη ζωή της είναι αντιφατικές. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι εμφανίζεται άλλοτε ως σύζυγος, άλλοτε ως αδερφή και άλλοτε ως μητέρα του μυθιστοριογράφου Χριστόφορου Σαμαρτζίδη. Βλ., σχετικά: Αθηνά Ταρσούλη, *Ελληνίδες ποιήτριες*, Αθήνα, 1951, σσ. 17-20· Λουκία Δρούκλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τ. Δ', *ό.π.*, σ. 58· Ελένη Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο γυναικείο δημοσιογραφικό εγχείρημα: η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου (Κωνσταντινούπολη 1845)», Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομητηνή, 26-28 Μαΐου 2006*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2008, σσ. 37-39· Σοφία Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014, σσ. 168-170.

¹⁸ Καλλιρρόη Παρρέν, «Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου», *Εφημερίς των Κυριών* τχ. 195, τ. 4 (13 Ιανουαρίου 1891), σ. 2.

¹⁹ *Ο.π.*

²⁰ Η Σοφία Ντενίση τείνει να πιστεύει ότι το περιοδικό κυκλοφόρησε από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο του 1845. Βλ. Ντενίση, *ό.π.*, σ. 170 και Κατερίνα Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του Οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι-1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων* 31 (2010), σ. 119.

γυναικείου στον οθωμανικό χώρο υπήρξαν βραχύβιες.²¹ Η *Κυψέλη* αποτέλεσε το πρώτο περιοδικό που εκδόθηκε στον οθωμανικό χώρο²² και απευθυνόταν στον γυναικείο πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης· στόχος του ήταν να ικανοποιήσει «το ατυχές γυναικείον φύλον», «εν μέρος του ανθρωπίνου κόσμου, το οποίον έχει επίσης δικαίωμα εις την ηθικήν ζωήν».²³

Αιτία που πιθανώς συνέβαλε στη διακοπή της κυκλοφορίας του περιοδικού ήταν η εγκυμοσύνη της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου που την απέτρεψε από τη συνέχιση της έκδοσης μετά το Φεβρουάριο του 1846.²⁴ Όπως γίνεται φανερό μέσα από το «Προοίμιον» και την «Αφιέρωσιν» – «εις την ευκλεεστάτην και χαριεστάτην Σουλτάναν και Βασιλομήτορα», στόχος του περιοδικού ήταν να «συμβάλει στην καθολική κοινωνική πρόοδο των λαών της Ανατολής».²⁵ Όπως αναφέρει: «Οι πιστοί και αθώοι της Ανατολής λαοί, ανταποκρινόμενοι εις τα υψηλά του Πολυαγαπητού Μονάρχου των αισθήματα αμιλλώνται ήδη περί την παιδείαν [...] όθεν [...] τολμά να εξέλθει εις το φως το ευτελές σύγγραμμα τούτο [...] δια να συντελέσει ούτω εις το πλήρες του μεγάλου αυτού σκοπού της κοινωνίας».²⁶

Μέσω του εντύπου της η εκδότρια προσπάθησε να συνδέσει τη δημοσιογραφία με τα ζητήματα της «Παιδείας» και «της ηθικής ανατροφής των γυναικών».²⁷ Σύμφωνα με την ίδια:

Η δημοσιογραφία είναι το ευγενέστερον αλλά και το δυσκολώτερον έργον· μ' όλον τούτο ο διακαής ζήλος, όστις πρέπει επίσης να φλέξει πάντα ευαίσθητον άνθρωπον, της κοινωνικής προόδου ο ζήλος, μ' ενεθάρρυνε να αναδεχθώ με συστολήν και σέβας ενωπίον του Κοινού τον ιερόν της δημοσιογραφίας αγώνα. Το σύγγραμμα τούτο αμέτοχον από πολιτικές συζητήσεις, θέλει ενασχολείσθαι εν είδει εγκυκλοπαιδείας περί την εκπαιδευσιν και ηθικήν μόρφωσιν του γυναικείου φύλου δια της πλέον διδακτικής, σεμνοπρεπούς και τερπνής ύλη.²⁸

Η ύλη του περιοδικού ξεχωρίζει για το υψηλό της επίπεδο και ασχολείται με θέματα όπως η νομοθεσία των γυναικών στην Ευρώπη και οι εξελίξεις διεθνώς περί των

²¹ Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση...», *ό.π.*, σ. 119.

²² Κατά την περίοδο έκδοσης της *Κυψέλης* στην Κωνσταντινούπολη κυκλοφορούσε ένα μόνο ελληνόγλωσσο έντυπο και αυτό ήταν ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (1843-1857). Τρία άλλα έντυπα προηγούνται του *Τηλεγράφου*: Η *Μέλισσα του Βοσπόρου* (1841-1842), η *Περιστέρα του Βυζαντίου* (1841-1842) και ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* (1835[:]-1841[:]), ο οποίος αποτέλεσε μετάφραση της τουρκικής εφημερίδας *Takvim-i Vekayi* (1831-1850). Βλ. σχετικά Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 120 και Λαίδη Μαρίνα Μάρκς, «Οι ελληνικές εφημερίδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1830-1862», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2005, σσ. 442-447.

²³ *Ο.π.*

²⁴ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...», ό.π.*, σ. 170.

²⁵ Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 121.

²⁶ *Ο.π.*

²⁷ Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...», ό.π.*, σ. 59.

²⁸ *Ο.π.*

γυναικείων ζητημάτων.²⁹ Η *Κυψέλη* ενδιαφέρθηκε για τις γυναίκες, την ιστορία τους, την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους. Ενημέρωνε το αναγνωστικό της κοινό όχι μόνο για τη θέση της γυναίκας ανά τον κόσμο αλλά και για τη θέση, την οποία είχε στην αρχαιότητα. Εκτός από τα παραπάνω, στην ύλη της συμπεριλαμβάνονται η ποίηση και τα μεταφρασμένα μυθιστορήματα.³⁰

Οι συνεργασίες είναι ανυπόγραφες και η ομοιογένεια, η οποία χαρακτηρίζει τα άρθρα, οδηγεί στην υπόθεση ότι προέρχονται από το ίδιο άτομο, δηλαδή την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο κάποιες συνεργασίες να έχουν γραφεί από τον σύντροφό της, με τον οποίο έχουν τις ίδιες απόψεις. Το όνομά της υπάρχει μόνο στα ποιήματα, ενώ σε μια συνεργασία αναφέρονται τα αρχικά Κ. Π. Η έκδοση όμως, όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε βραχύβια.³¹

Τον Ιανουάριο του 1867 ξεκίνησε η έκδοση στην Αθήνα της *Θάλειας*,³² από την Πηνελόπη Λαζαρίδου. Η έρευνα έχει εντοπίσει εννιά τεύχη, τα οποία φτάνουν μέχρι τον Νοέμβριο του 1867· φαίνεται όμως πως η έκδοση συνεχίστηκε για τουλάχιστον ένα μήνα ακόμη. Πρόκειται για ένα δεκαεξασέλιδο έντυπο, με παράρτημα ιχναρίων και κεντημάτων που συμπεριλαμβάνει οδηγίες για τα σχέδια του παραρτήματος στην τελευταία σελίδα, δημοσιεύματα για τη θέση της γυναίκας στους αρχαίους και σύγχρονους πολιτισμούς, βιογραφίες σπουδαίων γυναικών, άρθρα για την οικιακή οικονομία, πεζογραφήματα, ωφέλιμα, γρίφους και, σπανιότερα, αινίγματα.³³

Ορισμένα δημοσιεύματα είναι πρωτότυπα, ενώ τα περισσότερα χαρακτηρίζονται ως ερανίσματα διασκευασμένα και εκλαϊκευμένα, ώστε να γίνονται κατανοητά από το γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Στο εκδοτικό σημείωμα η Πηνελόπη Λαζαρίδου εξηγεί τους λόγους που την οδήγησαν να προχωρήσει στην έκδοση του συγκεκριμένου εντύπου: αναφέρεται στην έλλειψη παρόμοιου εντύπου που να εκφράζει τις ιδέες του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα, ενώ όλες οι κοινωνικές τάξεις είχαν το δικό τους έντυπο. Στόχος της εκδότριας «είναι το περιοδικό να πραγματεύεται τα δικαιώματα, τα καθήκοντα, τον προορισμό και τις σχέσεις του γυναικείου φύλου στην κοινωνία καθώς και τα μέσα με τα οποία δύναται αυτό να

²⁹ Ντενίση, *ό.π.*, σ. 171.

³⁰ Ριζάκη, *ό.π.*, σσ. 59-60.

³¹ Ντενίση, *ό.π.*, σ. 171.

³² Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974...*, τ. Β', *ό.π.*, σσ. 386-387.

³³ Ριζάκη, *ό.π.*, σσ. 60-61.

ασκεί την εκπολιτιστική επιρροή του».³⁴

Ολοκληρώνοντας το εκδοτικό της σημείωμα η Λαζαρίδου προαναγγέλλει τα θέματα της *Θάλειας*, τα οποία θα αφορούν: α. τον προορισμό του γυναικείου φύλου· β. την εκπαίδευσή του· γ. τις δοκιμασίες του στην πάροδο του χρόνου· δ. την παλαιότερη και νεότερη νομοθεσία που συνδέεται με τη γυναίκα· ε. τη θέση της γυναίκας στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό· στ. κρίσεις και θεωρίες σημαντικών συγγραφέων για τη φύση και τον χαρακτήρα της γυναίκας· ζ. συγκρίσεις σε βιολογικό και ψυχολογικό επίπεδο μεταξύ ανδρών και γυναικών· η. αξιώματα που συνδέονται με τη γυναικεία συμπεριφορά· θ. διηγήσεις με ηθικό περιεχόμενο που αναφέρονται στις γυναικείες αρετές· ι. βιογραφίες σημαντικών γυναικών παλαιότερων και νεότερων χρόνων· ια. αναφορά ιστορικών γεγονότων που αποκαλύπτουν την πραγματική φύση και χαρακτήρα των γυναικών· ιβ. εικόνες γυναικείων ρούχων που συνοδεύονται από εξηγήσεις, αντλημένα από γαλλικά περιοδικά, καθώς και άρθρα περί συρμού, καλύπτοντας την περίοδο από την αρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.³⁵

Ωστόσο, όλες αυτές οι κατηγορίες δεν αναπτύχθηκαν από το περιοδικό. Η Λαζαρίδου επικέντρωσε, εντέλει, το ενδιαφέρον της «στη δημοσίευση εκλαϊκευμένων άρθρων», τα οποία αφορούν την τύχη επιφανών γυναικών της αρχαιότητας όπως η Σαπφώ, η Υπατία, η Αθηναΐς κ. ά.³⁶ Τα περισσότερα άρθρα πραγματεύονται θέματα εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου, ενώ ελάχιστα είναι τα φιλολογικά άρθρα. Άλλη μια διακριτή κατηγορία άρθρων συγκροτούν όσα αναφέρονται στην ανατροφή, στην εκπαίδευση, στον προορισμό της γυναίκας, καθώς και στις αρετές της.³⁷

Όλα τα άρθρα της *Θάλειας* είναι ανυπόγραφα, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι πίσω κρύβεται η Πηνελόπη Λαζαρίδου. Αιτία για τη διακοπή της κυκλοφορίας του περιοδικού ενδέχεται να υπήρξε και αυτό που επισημαίνει η *Εφημερίς των Φιλομαθών*: «Και το μεν παράρτημα είναι τω όντι καλός οδηγός εις τας Κυρίας, μάλιστα τας εκ του πλησίον ακολουθούσας τον συρμόν. Το κείμενον όμως του περιοδικού είναι όλως σπουδαίον, δεν φέρει κυρίας χαμογέλασμα, αλλά μάλλον συνοφρύωσιν σπουδαστηρίου».³⁸

Το 1871 δημοσιεύεται στην Κωνσταντινούπολη το γυναικείο περιοδικό

³⁴ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 240.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Ο.π., σσ. 239-240.

³⁷ Ο.π.

³⁸ Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...*, ό.π., σ. 61.

*Ευρυδίκη*³⁹ με εκδότρια την Αιμιλία Κτενά, αδερφή της παιδαγωγού και ποιήτριας Σαπφώς Λεοντιάδος. Όπως εξομολογήθηκε η τελευταία στη συγγραφέα και παιδαγωγό Σωτηρία Αλιμπέρτη: «χάριν της θέσεώς μου ως διευθύντριας Παρθεναγωγείου αφήκα να φαίνεται ως εκδότρια του περιοδικού μου *Ευρυδίκη* η αδερφή μου Αιμιλία».⁴⁰ Την πληροφορία επιβεβαιώνουν και τα λεγόμενα του Μ. Ι. Γεδεών: «εκδότρια και διευθύντρια [της *Ευρυδίκης*] όλος ο κόσμος εγίνωσκε την Αιμιλίαν Κτενά».⁴¹ Η Σαπφώ Λεοντιάς στήριξε το περιοδικό όπως σημειώνει η Αιμιλία Κτενά:

η προσφιλεστάτη και ερίτιμος ημών αδερφή κ. Σαπφώ Λεοντιάς, η εν τω φιλολογικώ κόσμω προ πολλού ήδη πασίγνωστος δια των σπουδαίων αυτής έργων, επιθυμούσα ίνα και κατά ταύτην την εποχήν, καθ' ην εισαγόμεθα εις το δημοσιογραφικόν στάδιον χειραγωγήσει και υποστηρίξει ημάς δια της διανοητικής αυτής ισχύος, ως καθοδήγησεν ημάς προς τας Μούσας και εδίδαξεν επί πολύ, ευηρεστήθει όπως αναλάβει την συνεργασίαν της *Ευρυδίκης*, ενίοτε και καταγλαΐζουσα τας στήλας αυτής.⁴²

Το περιοδικό κυκλοφόρησε για τρία χρόνια στην αρχή ως εβδομαδιαίο, στη συνέχεια ως πενθήμερο και αργότερα ως δεκαπενθήμερο. Στο σύνολο εξέδωσε 76 τεύχη. Παρότι στο προλογικό σημείωμα αναφερόταν ότι θα κυκλοφορούσε ως δεκαεξασέλιδο έντυπο, ο αριθμός των σελίδων δεν ήταν σταθερός. Τον πρώτο χρόνο η *Ευρυδίκη* κυκλοφορεί με οκτώ ως δώδεκα σελίδες (οκτώ κατά την πενθήμερη κυκλοφορία και δώδεκα κατά την εβδομαδιαία), ενώ τα δυο επόμενα χρόνια ο αριθμός κυμαίνεται από δεκαέξι ως είκοσι τέσσερις σελίδες (πάνω από είκοσι σελίδες έχουν τα διπλά τεύχη).⁴³

Στις στήλες της *Ευρυδίκης* θα δημοσιεύσουν πολλοί λόγιοι όπως ο πολιτικός Ζαφειράκης Υπανδρευμένος, ο ποιητής Ιω. Καμπούρογλους, ο ποιητής και δημοσιογράφος Κλεάνθης Ν. Τριαντάφυλλος, ο εκδότης του περιοδικού *Αθηνά* Α. Σ. Λιβαθηνόπουλος, ο Α. Σπαθάκης, ο συνταγματολόγος Νικόλαος Ν. Σαρίπολος κ. ά. Αυτό όμως, που θα επιδιώξει το περιοδικό είναι η παρότρυνση των λογίων γυναικών, ώστε να παραγάγουν έργα που θα δημοσιεύονταν στο έντυπο. «Ας γράφωμεν πάσαι εν τη *Ευρυδίκη*» τονίζει η συντάκτρια Αριστέα Λ. Β. «ίσως θα υποπέσωμεν εις σφάλματα γραφικά. Ας σφάλλωμεν. Αν δε σφάλλωμεν δεν θέλομεν μάθει ό,τι πρέπει,

³⁹ Δρούλια - Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974...*, τ. Β', ό.π., σσ. 284-285 και Μαρία Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη (1870- 1873): προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β' μισό του 19ου αι.*, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2001.

⁴⁰ Ριζάκη, ό.π., σ. 62.

⁴¹ Ο.π.

⁴² Ο.π., σ. 63.

⁴³ Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση...», ό.π., σ. 127.

μήτε ποτέ προοδεύσει. Πάσα πρόοδος άρχεται εκ της ελλείψεως». ⁴⁴

Το γεγονός ότι η *Ευρυδίκη* βοηθά το γυναικείο φύλο να εκφραστεί μέσω της συμμετοχής του στη σύνταξη του περιοδικού, την κάνει να ξεχωρίζει από τα άλλα δυο περιοδικά, την *Κυψέλη* και τη *Θάλεια*, στα οποία φαίνεται πως οι εκδότριές τους είχαν αναλάβει όλη την αρθρογραφία. Η Κτενά για να προωθήσει το εγχείρημά της ενημερώνει πως από το πρώτο τεύχος του δεύτερου έτους θα προτείνονται από την ίδια διάφορα ενδιαφέροντα θέματα σχετικά με το γυναικείο ζήτημα και οι αναγνώστριες θα γράφουν άρθρα πάνω σ' αυτά, που θα δημοσιεύονται κατά την κρίση της συντακτικής ομάδας. Στην αρθρογράφο με το καλύτερο κείμενο θα απενέμετο ως βραβείο παλαιότερα τεύχη του περιοδικού. ⁴⁵ Έτσι, το περιοδικό ενθάρρυνε αρκετές λόγιες στη συγγραφή. Η συντάκτρια Μαρία Δ. Σύρμα γράφει χαρακτηριστικά: «Μη έχουσα λοιπόν τι σπουδαίον ίνα διακοινώσω, γνωρίζουσα δ' εκ των προτέρων ότι η δημοφιλής *Ευρυδίκη* ανοίγει ευχαρίστως τας στήλας αυτής εις παν ό,τι αφορά εις διαφόρους τόπους διανοητικήν κατάστασιν του γυναικείου φύλου, απεφάσισα ίνα γράψω ολίγα τινά περί της ενταύθα καταστάσεως αυτού». ⁴⁶ Δεν είναι η τελευταία φορά που θα γράψει η Σύρμα στο περιοδικό· θα υπάρξουν και άλλες. ⁴⁷

Η *Ευρυδίκη* πέτυχε στην προσπάθειά της να δώσει κίνητρο στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, ώστε να συμμετάσχει στη σύνταξη του περιοδικού. Η *Ευρυδίκη* ως φιλολογικό περιοδικό της περιόδου, όπως έχει υποστηριχτεί, διαθέτει μεγάλο αριθμό συνεργατριών «από τις περισσότερες περιοχές που κατοικεί ο ελληνισμός». ⁴⁸ Επίσης, είναι το πρώτο γυναικείο περιοδικό που δεν εξαρτάται πλήρως από την αρθρογραφία της εκδότριας, αλλά είναι αποτέλεσμα συλλογικής γυναικείας συνεργασίας. ⁴⁹

Η *Ευρυδίκη* κυκλοφόρησε στον ίδιο γεωγραφικό χώρο με την *Κυψέλη*. Μέσα στο χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε ανάμεσα στα δυο περιοδικά, έχουν συντελεστεί κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές που έχουν επιπτώσεις στην εκδοτική κουλτούρα. Οι συνθήκες είναι πιο ευνοϊκές και παράγοντες όπως η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου σχετικά με τον Τύπο, η εγγραμματοσύνη των κατοίκων της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και η αύξηση του ελληνικού

⁴⁴ Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...*, ό.π., σ. 64.

⁴⁵ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 104.

⁴⁶ Ριζάκη, ό.π., σ. 65.

⁴⁷ Ο.π.

⁴⁸ Ντενίση, ό.π.

⁴⁹ Ο.π.

πληθυσμού ενθαρρύνουν τις εκδοτικές προσπάθειες.⁵⁰ Την περίοδο κατά την οποία εκδίδεται η *Ευρυδίκη* στην Κωνσταντινούπολη κυκλοφορούν δέκα ελληνόγλωσσες εφημερίδες και πέντε ελληνόγλωσσα περιοδικά.⁵¹ Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι η *Ευρυδίκη* δεν συνιστά ένα «μεμονωμένο εγχείρημα» όπως η *Κυψέλη*, αλλά ότι είναι «ένα εγχείρημα ενταγμένο σε μια ακμαία και πλουραλιστική– θεματικά και εθνογλωσσικά– εκδοτική και αναγνωστική κουλτούρα, γεγονός που συνδέεται με τη μεγαλύτερη διάρκεια της κυκλοφορίας της και τον αυξημένο αριθμό συνεργατών».⁵²

Επίσης, ο αυξανόμενος αριθμός των γυναικών που είχε αποκτήσει πρόσβαση στην εκπαίδευση συνέβαλε στη συζήτηση για τη συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο χώρο.⁵³ Η Σαπφώ Λεοντιάς μέσω του περιοδικού, της αρθρογραφίας της σε άλλα περιοδικά, αλλά και της συμμετοχής της σε συλλόγους προέβαλε την ανάγκη της γυναικείας εκπαίδευσης, αλλά και της βελτίωσης της θέσης της γυναίκας.⁵⁴

Σκοπός της *Ευρυδίκης* ήταν να προβάλλει την πρόοδο και την ανάπτυξη του γυναικείου φύλου στην Ανατολή: «Ο πόθος –ο διακαής ο διάπυρος– της *Ευρυδίκης* ταύτης έστιν εις σκοπός, μία αρχή, μία ιδέα, η ανάπτυξις, η πρόοδος, η αναγέννησις των εν τη Ανατολή αδελφών αυτής εν πνεύματι, εν διανοία [...]».⁵⁵ Το περιοδικό αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός προγράμματος με κέντρο τη γυναίκα ως ανθρώπινο και κοινωνικό ον. Στις εξαγγελίες του αναφέρει ότι στην ύλη του θα συμπεριλαμβάνονται μελέτες για την ιστορία των γυναικών, το φυσικό και κοινωνικό τους προορισμό, επιστημονικά άρθρα για τη ζωή των γυναικών⁵⁶ και την παρουσία τους στην εκπαιδευτική πραγματικότητα.⁵⁷

Η γυναικεία εκπαίδευση αποτέλεσε μια από τις θεματικές του περιοδικού και καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος της αρθρογραφίας, καθώς απασχολεί το 33% του συνόλου του εντύπου. Επίσης, συνδέεται και με άλλες κατηγορίες της ύλης, όπως η κοινωνική θέση της γυναίκας, η οικιακή οικονομία, οι βιογραφίες και η λογοτεχνία, οπότε η παρουσία της είναι έντονη σ' όλο το έντυπο. Το προλογικό σημείωμα και η μελέτη της ύλης δείχνει ότι παρότι ένα μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας καλύπτει ο φυσικός κοινωνικός προορισμός των γυναικών, απώτερος στόχος είναι η διεκδίκηση

⁵⁰ Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση...», *ό.π.*, σ. 127.

⁵¹ *Ο.π.*

⁵² *Ο.π.*, σ. 128.

⁵³ *Ο.π.*, σ. 129.

⁵⁴ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, *ό.π.*, σ. 104.

⁵⁵ Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 130.

⁵⁶ *Ο.π.*

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 131.

της εκπαίδευσης των γυναικών σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο.⁵⁸ Η έκδοση της *Ευρυδίκης* θα σταματήσει τον Μάιο του 1873· όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Θεανώ, συντάκτρια του περιοδικού: «Κακή τη μοίρα το περιοδικόν τούτο, μη τυχόν της προσεικούσης υποστηρίξεως παρά των ομογενών έπαυσεν [...] να εκδίδεται».⁵⁹

Στις 8 Μαρτίου του 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν δημοσιεύει στην Αθήνα την *Εφημερίδα των Κυριών*. Η *Εφημερίς των Κυριών* κυκλοφορούσε εβδομαδιαία μέχρι και το 1907 και συνέχισε να κυκλοφορεί ανά δεκαπενθήμερο για άλλα δέκα χρόνια. Υπήρξε το μακροβιότερο ελληνικό γυναικείο περιοδικό του 19^{ου} αιώνα. Αυτό που ξεχωρίζει την *Εφημερίδα των Κυριών* ως γυναικείο έντυπο είναι ότι οι συντάκτες της είναι αποκλειστικά γυναίκες. Ο αποκλεισμός των ανδρών από τις στήλες του περιοδικού υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσουν οι γυναίκες να χαράξουν το δικό τους στίγμα. Οι πιο τακτικές συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* ανήκουν στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης, ένα χώρο που έδινε τη δυνατότητα στις γυναίκες να αναπτύξουν μεταξύ τους σχέσεις φιλίας και συνεργασίας.⁶⁰

Μερικές από τις λόγιες γυναίκες που συνεργάστηκαν με την *Εφημερίδα των Κυριών* ήταν η ποιήτρια και παιδαγωγός Σαπφώ Λεοντιάς, οι ποιήτριες Μαριέττα Μπέτσου, Μαρίκα Πίπιζα, Βιργινία Ευαγγελίδου, Μαρίκα Φιλιππίδου και Ξανθίπη Καλοστύπη, οι εκπαιδευτικοί Αγαθονίκη Αντωνιάδου, Ειρήνη Λαχανά, Σωτηρία Αλιμπέρτη (Ατθίς), Ειρήνη Ζαβιτσιάνου και Ελένη Γεωργιάδου, η Παναγιώτα Λιούρδη, η Φλωρεντία Φουντουκλή, η Κρυσταλία Χρυσοβέργη, η πεζογράφος Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η Μαριάνθη Ηλιοπούλου και η Ειρήνη Νικολαΐδου. Οι αναγνώστριες συμμετείχαν ενεργά μέσα από την στήλη της αλληλογραφίας, αφού προτείνουν θέματα προς εμπλουτισμό της ύλης και κάνουν προτάσεις για συνεργασίες.⁶¹

Η λογοτεχνία έχει σημαντική θέση στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Δημοσιεύονται ποιήματα, μυθιστορήματα σε συνέχειες και διηγήματα. Τον Αύγουστο του 1887 προκηρύσσεται διαγωνισμός διηγήματος για τις αναγνώστριες με θέμα: «πρωτότυπα διηγήματα και μικράς ιστορίας, ων το περιεχόμενον να περιλαμβάνηται εντός δύο, το πολύ, σελίδων της *Εφημερίδος των Κυριών*».⁶² Η *Εφημερίς των Κυριών*

⁵⁸ Δαλακούρα, «Λόγοι για την εκπαίδευση...», *ό.π.*, σ. 131.

⁵⁹ Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...*, *ό.π.*, σ. 66.

⁶⁰ *Ο.π.*, σσ. 67-68.

⁶¹ *Ο.π.*, σσ. 68-70.

⁶² *Ο.π.*

και το *Ημερολόγιον* (εκδίδεται κατά την πρώτη δεκαετία της *Εφημερίδος των Κυριών* και ξανακυκλοφορεί για τα 25 χρόνια του περιοδικού)⁶³ αποτέλεσε «θεσμό για την εμπύχωση των γυναικών στη σχέση τους με τη γραφή και τη λογοτεχνία».⁶⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δικ, ψευδώνυμο του διευθυντή του περιοδικού *Πινακοθήκη*⁶⁵ Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου, από τους πολέμιους του περιοδικού της Παρρέν, ομολογεί: «δε θα ήτο υπερβολικόν, εάν υποστηρίζαμεν ότι η παρατηρούμενη γυναικεία προς τα γράμματα έφεσις είναι αποτέλεσμα της *Εφ. των Κυριών*».⁶⁶

Παράλληλα με την έκδοση του αθηναϊκού *ΗΚ* του Ειρηναίου Ασώπιου, το οποίο αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας, κυκλοφορεί στην Κωνσταντινούπολη το ομότιτλο *Ημερολόγιον των Κυριών*. Εκδότες αυτής της προσπάθειας είναι η πεζογράφος Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου⁶⁷ και η Χαρίκλεια Κορακίδου. Η εκδοτική δραστηριότητα της Παπαδοπούλου ξεκινά ταυτόχρονα με τη λογοτεχνική της δραστηριότητα. Η έκδοση του περιοδικού διαρκεί μόνο δυο χρόνια το 1888 και 1889. Στο κωνσταντινοπολίτικο ημερολόγιο η Παπαδοπούλου δημοσιεύει διηγήματα και κείμενα με ευτράπελο χαρακτήρα, που τα υπογράφει με το ψευδώνυμο «Σατανίσκη» –το πρώτο ψευδώνυμο που χρησιμοποίησε–, ενώ μόνο σ' ένα ποίημά της βάζει τα αρχικά «Α. Π.».⁶⁸

1.2. Η έκδοση του *ΗΚ* (1888): ομοιότητες και διαφορές με τα άλλα έντυπα

Η έκδοση του *ΗΚ* το 1888 ήταν πρωτοβουλία του Ειρηναίου Ασώπιου· βρισκόταν στο παράρτημα του *Αττικού Ημερολογίου*, το οποίο είχε αρχίσει να εκδίδεται το 1867 και διήρκησε πάνω από 30 χρόνια (με κενά διαστήματα το 1870 και 1891-1895).⁶⁹ Το *ΑΗ* χαρακτηρίστηκε ως «πνευματικό πανόραμα της εποχής του»⁷⁰ και στις σελίδες του δημοσιεύτηκαν κείμενα γνωστών λογίων όπως ο Στ. Κουμανούδης, ο Ν. Βάμβας, ο Α. Χριστόπουλος, ο Α. Βλάχος και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος.

Ο Ειρηναίος Ασώπιος (Κέρκυρα, 5 Δεκεμβρίου 1825- Αθήνα, 29 Ιανουαρίου 1905) υπήρξε κυρίαρχη πνευματική φυσιογνωμία της εποχής του. Ξεκινώντας τη

⁶³ Δρούλια – Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Β', ό.π., σ. 315.

⁶⁴ Ριζάκη, ό.π., σ. 71.

⁶⁵ Μ., «Καλογερόπουλος, Δημήτριος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XIII', ό.π., σ. 593.

⁶⁶ Ριζάκη, ό.π.

⁶⁷ Αλέξης Ζήρας, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τ. Στ' (1880-1900), Αθήνα, Σοκόλης, 1997, σσ. 392-415.

⁶⁸ Γιάννης Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1980, σ. 124.

⁶⁹ Γιαννικοπούλου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου...*, ό.π., σ. 22.

⁷⁰ Ό.π., σ. 85.

δημοσιογραφική του πορεία συνεργάστηκε ως αρθρογράφος στις εφημερίδες *Le Mousquetaire* και *Le Monte-Christo* του Alexandre Dumas. Από το 1857, χρονιά που επέστρεψε στην Αθήνα, άρχισε να δημοσιεύει πλήθος κειμένων σε έντυπα της εποχής. Σταθμός στη δράση του υπήρξε η ανάληψη της διεύθυνσης του περιοδικού *Χρυσάλλης* (1863-1866).⁷¹ Μετά την παύση της ασχολήθηκε με την έκδοση του *AH* και *HK*.

Το *AH* και το *HK* εντάσσονται στα περιοδικά-ημερολόγια που ανθούν από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και εξής. Αυτό το διάστημα ένα μεγάλο ποσοστό των ημερολογίων τυπώνονται στην Αθήνα.⁷² Τα ημερολόγια αυτής της περιόδου εντάσσονται στο κλίμα της εποχής «περί τερπνότητας, ωφελιμότητας και πνευματικής αναμόρφωσης».⁷³

Ο Ασώπιος είχε δώσει το λόγο στις γυναίκες πριν την έκδοση του *HK*. Μάλιστα, σε άρθρο του στο *AH* του 1883 αναφερόμενος στις γυναίκες σημείωνε αυτάρεσκα ότι : «Το *Αττικόν Ημερολόγιον* ηυτήχησε να καταδείξει εν ευρυτέρω κύκλω εντίμους τινάς εξαιρέσεις [...]».⁷⁴ Ανάμεσα στα γυναικεία ονόματα που απαντούν στο *AH* βρίσκεται η εκπαιδευτικός Καλλιόπη Κεχαγιά, η Καλλιρρόη Παρρέν⁷⁵ και η Σεβαστή Ν. Καλλισπέρη.⁷⁶ Ανάμεσα στις μεταφράστριες συναντάμε τις Δώρα Δίστρια⁷⁷ και Αικατερίνη Ν. Φορτούνα.⁷⁸ Υπάρχουν, όμως και άλλες, γυναίκες που υπογράφουν με αρχικώνυμα (Ε. Κ., η κόρη των Αθηνών Σ. Ο. Δ. Β.).⁷⁹

Στον πρόλογο του *HK* ο Ασώπιος αναφέρει ότι μέσω της έκδοσης αυτής εκπληρώνει την επιθυμία πολλών γυναικών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και της Ανατολής, οι οποίες συνεχώς ζητούσαν τη δημιουργία ενός ξεχωριστού εντύπου μόνο γι' αυτές. Ο Ασώπιος καλεί τις γυναίκες να στηρίξουν οικονομικά μέσω των συνδρομών τους το εγχείρημά του, κάτι το οποίο φαίνεται ότι τελικά δεν επετεύχθη, καθώς το *HK* συμπλήρωσε μόνο τρία χρόνια ζωής.⁸⁰

Όπως θα φανεί από τη σύγκριση του *HK* με τα προηγούμενα γυναικεία

⁷¹ Γιαννικοπούλου, *ό.π.*, σσ. 25-26.

⁷² Μάνος Χαριτάτος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863 (με προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία)», *Ο Ερασιστής* 14 (1977), σ. 97.

⁷³ *Ο.π.*, σ. 14.

⁷⁴ *AH* 1883, σ. 148.

⁷⁵ *AH* 1896, σσ. 453-457.

⁷⁶ *AH* 1896, σσ. 529-545.

⁷⁷ *AH* 1868, σσ. 144-148.

⁷⁸ Για χάρη του *AH* του 1875 και του 1878 μεταφράζει δυο ρώσικα διηγήματα.

⁷⁹ Για τα τρία αρχικώνυμα βλ. Μπουγάτσος, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασώπιου*, *ό.π.*, σσ. 63, 64, 70.

⁸⁰ *HK* 1888, πρόλογος.

περιοδικά υπάρχουν ομοιότητες και διαφορές. Στο *HK* γράφουν και άντρες και γυναίκες· κατ' αυτόν τον τρόπο απομακρύνεται από την *Κυψέλη*, τη *Θάλεια* και την *Εφημερίδα των Κυριών*, στα δύο πρώτα από τα οποία η σύνταξη στηριζόταν σ' ένα μόνο πρόσωπο, ενώ στο τρίτο αποκλειστικά στις γυναίκες. Ο Ασώπιος παρ' όλο που δίνει το λόγο και στις «γράφουσες»⁸¹ αλλά και στους άνδρες δεν παύει να αποτελεί κυρίαρχη φιγούρα στο ημερολόγιο και να παίρνει θέση επάνω στο γυναικείο ζήτημα.

Ο Ασώπιος ασχολήθηκε με τις διεθνείς εξελίξεις περί του γυναικείου ζητήματος όχι όμως, και με τη νομοθεσία των γυναικών στην Ευρώπη, η οποία υπήρξε μέρος της ύλης της *Κυψέλης* και της *Θάλειας*. Η θέση της γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι και τους νεότερους χρόνους και οι βιογραφίες, στήλες και θέματα που εμφανίζονται στο *HK*, αποτελούσαν σημαντικό μέρος της ύλης όλων των περιοδικών. Η σημασία της εκπαίδευσης της γυναίκας επίσης, απασχολούσε όλο το γυναικείο Τύπο.

Η λογοτεχνία αποτελεί μέρος της ύλης όλων των περιοδικών, με εξαίρεση τη *Θάλεια*, και, φυσικά, και του *HK*. Το *HK* θα δώσει όπως θα φανεί και παρακάτω ιδιαίτερη έμφαση στην ποίηση και στα διηγήματα. Μέσω του ημερολογίου του ο Ασώπιος, σύμφωνα με την Καλλιρρόη Παρρέν έφερε την ανάσταση στην Ελλάδα «της Γυναικείας Φιλολογικής κίνησης ην πάσαι αι γυναίκες συνεορτάζομεν μετ' αυτού».⁸²

⁸¹ Ο όρος «γράφουσες» ανήκει στον Εμ. Ροΐδη. Βλ. σχετικά: Εμμανουήλ Ροΐδης, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Α' Αρσινόη Παπαδοπούλου», *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Ε', Αθήνα, 1978, σσ. 121-131.

⁸² *AH 1896*, σ. 456.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το ΗΚ: γυναικείες και ανδρικές συνεργασίες

Στο ΗΚ οι συγγραφείς ποιημάτων, διηγημάτων, άρθρων, μελετών κλπ. είναι σε μεγάλο ποσοστό γυναίκες, ενώ δεν λείπουν τα ανδρικά ονόματα. Κατά τη διάρκεια των τριών χρόνων κυκλοφορίας του ημερολογίου υπολογίζεται ότι δημοσιεύτηκαν κείμενα τριάντα πέντε (35) περίπου συγγραφέων εκ των οποίων οι είκοσι (20) είναι γυναίκες και οι δεκαπέντε (15) άντρες.⁸³ Καταμετρήθηκαν εξήντα ένα (61) δημοσιεύματα εκ των οποίων τα τριάντα πέντε (35) φέρουν ανδρική υπογραφή (τα περισσότερα ανήκουν στον πολυγραφότατο Ασώπιο· βλ. πίνακα 2β και τα είκοσι έξι (26) σε γυναίκες.⁸⁴ Κατά συνέπεια, παρόλο που ο αριθμός των αντρών συγγραφέων είναι μικρός σε σχέση με τον αντίστοιχο των γυναικών, οι ανδρικές υπογραφές είναι σχεδόν διπλάσιες από τις γυναικείες. Αντίθετα, ελάχιστες γυναίκες δημοσιεύουν πάνω από ένα κείμενο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α. Αριθμός συνεργατριών/ών και πλήθος δημοσιευμάτων.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΥ ΥΠΟΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΓΥΝΑΙΚΕΣ/ΑΝΔΡΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ %	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	20	57,14	26	42,63
ΑΝΔΡΕΣ	15	42,85	35	57,37
ΣΥΝΟΛΟ	35		61	

Οι γυναικείες συνεργασίες-δημοσιεύσεις

Στο ΗΚ δημοσιεύονται τα παρακάτω κείμενα που υπογράφονται από γυναίκες:

Αμπελά, Θηρεσία, «Έρωτος Ιδιοτροπία: Ποιμενικόν δράμα. Γκαίτε» (1889, σσ. 93-119).

⁸³ Την καταμέτρηση συμπεριλήφθηκαν τα αρχικόνυμα (Ευφροσύνη Μ... και Μαρία Δ***), καθώς επιβεβαιώνεται μέσα από το ημερολόγιο (στα περιεχόμενα των ετών 1888 και 1889) ότι ανήκουν σε γυναίκες.

⁸⁴ Στο ΗΚ δεν παρατηρούνται μεγάλα ποσοστά χρήσης αρχικόνυμων από τις γυναίκες, ενώ τα ανώνυμα και ψευδώνυμα δημοσιεύματα βρίσκονται σε μηδενικά ποσοστά. Έτσι, δεν σημειώνονται εδώ τα μεγάλα ποσοστά ψευδωνυμίας και ανωνυμίας των «γραφοουσών» όπως υποστηρίζει η Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...*, ό.π., σσ. 143-165.

Αντωνοπούλου, Ελένη Μ., «Εις τον πλάτανον της Κηφισιάς» (1888, σσ. 145-146), «Το κύμα και το ορφανό» (1889, σσ. 30-32) και «Τα μειδιάματα της τύχης» (1890, σσ. 234-236).

Β[αλτάτζη], Ζ[ωή],⁸⁵ «Ο βασιλεύς Λουδοβίκος και η Ελλάδα» (1889, σσ. 136-151).

Βαλτινού, Ζωή Σ., «Αγάπη και Έγωισμός» (1890, σσ. 73-89).

Δαμβέργη, Αριάδνη Μ., «Πτηνά και γυναίκες» (1888, σσ. 208-215).

Δαμουλιάνου, Μαρία, «Διατί βωβή η Βωβή των Πορτίκων. Νικόλαος ο Α΄ και η Ραχήλ» (1890, σσ. 121-132).

Δερέκα, Ελένη, «Η ωραία κόρη» (1889, σσ. 243-245).

Ευαγγελίδου, Βιργινία Π., «Επί τη εορτή της μητρός μου» (1888, σ. 244), «Αφροντησιά» (1888, σ. 246) και «Τω κυρίω Α. Κ.» (1890, σσ. 206-207).

Ευφροσύνη Μ..., «Γραία κομψευομένη» (1888, σ. 245).

Ζάρκου, Αικατερίνη, «Επιστολιμαία διατριβή» (1888, σσ. 239-243).

Ζλατάνου, Αικατ. Γρ., «Μυστήριον» (1888, σσ. 104-109) και «Η δεσποινίς Αδριανή Λεκουβρέρ» (1890, σσ. 193-200).

Καλαποθάκη, Μαργαρίτα, «Μεθόδου προς ευρύτεραν και υψηλοτέραν εκπαίδευση του λαού εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής» (1889, σσ. 251-256).

Μαρία Δ***, «Η Αδελαΐς Ριστόρη και ο κατάδικος» (1889, σσ. 202-211).

Μάσσωνος, Μπέση, «Η οικογένεια» (1889, σσ. 67-77).

Μπέτσου, Μαριέττα, «Η κόρη της θαλάσσης» (1888, σσ. 120-123).

Οικονομίδου, Φωτεινή Α.,⁸⁶ «Να ελπίσω» (1888, σ. 104).

Πρινάρη, Αικ. Γ., «Ελλη. Αρχαίας υποθέσεως διήγημα» (1889, σσ. 152-156) και «Κεραμεύς της Τανάγρας εκ των του Ερρίκου Γρεβίλ» (1890, σ. 166-187).

Σερεμέτη, Αθηνά Ν., «Εν τίποτε» (1888, σσ. 130-134).

Σωτηροπούλου, Σοφία (Baillu), «Από της ακτής του Φαλήρου» (1888, σσ. 77-78).

Φέρμπου, Αντωνίνα Π. Ι.,⁸⁷ «Ελεημοσύνη αιοδού» (1888, σσ. 156-160).

⁸⁵ Στα περιεχόμενα του 1889 αναφέρεται ολόκληρο το όνομά της.

⁸⁶ Πρόκειται για ανέκδοτο ποίημα της Φωτεινής Α. Οικονομίδου. Η ίδια έχει πεθάνει τον Μάρτιο του 1883 όπως δείχνει αφιέρωμα προς το πρόσωπό της στο *Αττικόν Μουσείον*. Βλ. Αλ. Κατακουζηνός, «Εις Φωτεινήν Οικονομίδου», *Αττικόν Μουσείον* τχ. 9, τ. 1 (Οκτώβριος 1883), σ. 134.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι «γράφουσες» του *HK* Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, Αικατερίνη Ζάρκου, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, Μαριέττα Μπέτσου και Αριάδνη Δαμβέργη εμφανίζονται και στο *AH* με την ίδια ιδιότητα και στα δύο έντυπα (εξαιρέση αποτελεί η Αικατερίνη Ζάρκου, η οποία εμφανίζεται στο *AH* ως μεταφράστρια και στο *HK* ως ποιήτρια).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1β. Οι γυναικείες συνεργασίες και το πλήθος των δημοσιευμάτων.

Όνοματεπώνυμο	Είδος κειμένου	Συχνότητα
Ελένη Μ. Αντωνοπούλου	ποιήματα	3
Βιργινία Π. Ευαγγελίδου	ποιήματα	3
Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου	άρθρο και μετάφραση	2
Αικ. Γ. Πρινάρη	μεταφράσεις	2
Φωτεινή Α. Οικονομίδου	ποίημα	1
Σοφία Σωτηροπούλου (Baillu)	άρθρο	1
Μαριέττα Μπέτσου	ποίημα	1
Αθηνά Ν. Σερεμέτη	άρθρο	1
Αντωνίνα Π. Ι. Φέρμπου	μετάφραση	1
Αριάδνη Δαμβέργη	άρθρο	1
Αικατερίνη Ζάρκου	άρθρο	1
Ευφροσύνη Μ.	ποίημα	1
Μπέση Μάσσωνος	άρθρο	1
Θηρεσία Αμπελά	μετάφραση	1
Ζωή Βαλτάτζη	άρθρο	1
Μαρία Δ***	μετάφραση	1
Ελένη Δερέκα	ποίημα	1
Μαργαρίτα Καλαποθάκη	άρθρο	1
Ζωή Σ. Βαλτινού	μετάφραση	1
Μαρία Δαμουλιάνου	άρθρο	1

⁸⁷ Δεν κατάρθωσα να βρω στοιχεία για τις Αντωνίνα Π. Ι. Φέρμπου, Μπέση Μάσσωνος, Αικ. Γ. Πρινάρη, Ζωή Βαλτάτζη, Μαρία Δ***, Σοφία Σωτηροπούλου, Ευφροσύνη Μ., Αριάδνη Μ. Δαμβέργη και Ζωή Σ. Βαλτινού.

Οι ανδρικές συνεργασίες-δημοσιεύσεις

Στο *ΗΚ* δημοσιεύονται τα παρακάτω κείμενα που υπογράφονται από άντρες:

Αμπελάς, Τιμολέων, «Η Κλεοπάτρα εν Ακτίω» (1890, σσ. 64-72).

Αποστολόπουλος, Α. Σ., «Περί Ανύτης» (1889, σσ. 236-242).

Ασώπιος, Ε. Κ., «Η γυνή κατά την αρχαιότητα και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους» (1888, σσ. 1-37), «Επιφανείς του Βυζαντίου δέσποιναι» (1888, σσ. 79-103), «Η γυνή κατά τους νεώτερους χρόνους» (1888, σσ. 123-129), «Συζυγικάί αρεταί» (1888, σσ. 135-144), «Γενναίοι εν λόγοις, εν έργοις εξηνταβελόναι» (1888, σσ. 147-155), «Η βασίλισσα της Αγγλίας Ελισάβετ, ιστορικός χαρακτήρ» (1888, σσ. 180-207 και 1889, σσ. 33-66), «Μαργαρίτα Αλβάνα Μηνιάτη: Βίος και συγγράμματα» (1888 σσ. 221-238), «Το νέον ιδεώδες» (1889, σσ. 3-29), ««Εκ του ξύλου της γνώσεως: Εύα και Πανδώρα»» (1889, σσ. 78-92), «Γυναικών αρεταί και κακίαι» (1889, σσ. 120-135), «Αρχαίοι και νεώτεροι ήτοι φιλολογικοί και μουσικοί πόλεμοι» (1889, σσ. 178-201), «Εις ανάμνησιν» (1889, σσ. 246-248), «Αρχαίου θεού τύχαι» (1890, σσ. 3-36), «Αι γυναίκες εν τη τηλεγραφική και ταχυδρομική υπηρεσία» (1890, σσ. 111-120), «Το χρυσούν δέρας ήτοι τα πολιτικά των γυναικών δικαιώματα» (1890, σσ. 132-149), «Νύμφη και Φανός» (1890, σσ. 200-205), «Γαμήλια δώρα» (1890, σσ. 237-254).

Βαλαβάνης, Γ. Α., «Μια επιστολή, διήγημα Ελισάβετ Ουιέδ, βασίλισσης της Ρουμανίας» (1888, σσ. 38-76).

Βάλβης, Π. Α., «Η τελευταία μέρα του έτους 1999» (1889, σσ. 260-270).

Γαλάνης, Εμμ., «Τις έχει τους ωραιότατους οφθαλμούς» (1890, σσ. 88-97).

Δουρούτης, Αθ. Γ.,⁸⁸ «Η Ελληνίς μήτηρ των αδερφών Chénier», (1888, σσ. 216-220).

Εμμένειν (ψευδώνυμο του Γ. Δουρούτη),⁸⁹ «Τα επιχειρήματα της Ιέσου εκ των του Ανατολίου Φράνς» (1890, σσ. 59-64) «Σύνδεσμος Αιθιοπίδων εν Κωνσταντινούπολει εκ των του Οσμάν Βέη» (1890, σσ. 187-193).

Ιασονίδης, Ονούφριος Ι., «Ασμάτιον Σαιξπηρικών» (1890, σ. 255).

Μαρτινέλης, Γ., «Και άλλη συμφορά εις το σπίτι Φιλαδελφέως» (1889, σσ. 249-250).

⁸⁸ Δεν κατόρθωσα να βρω στοιχεία για τον Α. Σ. Αποστολόπουλο.

⁸⁹ *AH 1896*, συνεργάται.

Πέτρης, Ν., «Κοσμοπολίτικη περιγραφή του καφεφόρου δένδρου κατά Ρίχτερ» (1890, σσ. 98-110).

Τσιτσεκλής, Παντελής, «Αι γυναίκες εν Πολωνία εκ των του Ερρίκου Χάινε» (1890, σσ. 43-59).

Φωστηρόπουλος, Κ., «Περί των ελληνικών χορών: Πέτρου Γκυσ, Επιστολή της κυρίας Σενιέ εκ της γαλλικής» (1889, σσ. 215-235 και 1890, σσ. 207-233).

Χελδράιχ, Θ. Δε, «Το άνθος» (1888, σσ. 161-179), «Το κρίνον μυθιστορικάς και ιστορικάς» (1890, σσ. 150-165).

Χρηστοβασίλης, Χ., «Αι ψάλτριαι της Μεγάλης Τεσσαρακοστής» (1889, σσ. 167-177), «Τα Κλήδονα» (1890, σσ. 37-42).

Αρκετοί από τους άντρες που γράφουν στο *ΗΚ* (Τιμολέων Αμπελάς, Θ. Δε Χελδράιχ, Ν. Πέτρης, Εμμ. Γαλάνης, Γ. Μαρτινέλης, Π. Α. Βάλβης, Εμμένειν) είναι παρόντες και στο *ΑΗ* (διατηρούν την ίδια ιδιότητα στο *ΑΗ* και στο *ΗΚ*).

Πίνακας 2β. Άντρες συνεργάτες και το πλήθος δημοσιευμάτων.

Όνοματεπώνυμο	Είδος κειμένου	Συχνότητα
Ε. Κ. Ασώπιος	άρθρα και μελέτες	17
Κ. Φωστηρόπουλος	μεταφράσεις	2
Χ. Χρηστοβασίλης	διηγήματα	2
Εμμένειν (ψευδώνυμο του Γ. Δουρούτη)	μεταφράσεις	2
Θ. Δε Χελδράιχ	άρθρα	2
Γ. Μαρτινέλης	ποίημα	1
Π. Α. Βάλβης	μετάφραση	1
Π. Δ. Τσιτσεκλής	μετάφραση	1
Α. Σ. Αποστολόπουλος	άρθρο	1
Ο. Ι. Ιασονίδης	μετάφραση	1
Τ. Αμπελάς	άρθρο	1
Εμμ. Γαλάνης	άρθρο	1
Ν. Πέτρης	άρθρο	1
Α. Γ. Δουρούτης	άρθρο	1
Γ. Α. Βαλαβάνης	μετάφραση	1

2.1. Η ταυτότητα των συγγραφέων

Α) Οι «Γράφουσες»

Θηρεσία Χ. Αμπελά: Αδελφή του θεατρικού συγγραφέα Τιμολέοντος Αμπελά. Το 1875 μετέφρασε αυτοτελώς από τα αγγλικά το ιστορικό μυθιστόρημα *Εις αυλικός* του Βούλβερ (Edward George Bulwer).⁹⁰ Στο *ΗΚ* του 1889 εμφανίζεται με τη μετάφραση από τα γερμανικά του ποιμενικού δράματος του Γκαίτε, *Έρωτος ιδιοτροπία*.

Ελένη Μ. Αντωνοπούλου: Ποιήτρια και μεταφράστρια. Είχε δημοσιεύσει κείμενα πριν το *ΗΚ* στα περιοδικά *Εβδομάς* (εμφανίζεται μέχρι το 1884)⁹¹ και *Ποικίλη Στοά* (1885).⁹² Στο *ΗΚ* δημοσιεύονται τα ποιήματά της «Εις τον πλάτανον της Κηφισιάς», «Το κύμα και το ορφανό» και «Τα μειδιάματα της τύχης».

Μαρία Δαμουλιάνου: Είχε μεταφράσει το 1889 στα *Εκλεκτικά Μυθιστορήματα* το γαλλικό ιστορικό διήγημα *Η κυρία Ροσζιακλέν*.⁹³ Ένα χρόνο αργότερα, στο *ΗΚ* δημοσιεύεται το ανέκδοτο «Διατί βωβή η Βωβή των Πορτίκων. Νικόλαος ο Α΄ και η Ραχήλ».

Ελένη Δερέκα: Τη συναντάμε ως συντάκτρια ενός λεξιγράφου στην *Αθηναΐδα* (1877).⁹⁴ Το 1888 μετέφρασε το διήγημα *Μις Νέλλα* από τα γαλλικά και κυκλοφόρησε τη συλλογή *Παλμοί* (πρόκειται για πρωτότυπα ποιήματα της ίδιας).⁹⁵ Στο *ΗΚ* δημοσιεύεται το ποίημά της «Η ωραία κόρη».

Βιργινία Π. Ευαγγελίδου (1860-1920): Ποιήτρια από το Φανάρι. Ποιήματά της δημοσιεύθηκαν στον *Κόσμος* (1882) και στο *Ημερολόγιο της Ανατολής* (1884).⁹⁶ Συνεργάστηκε με το ημερολόγιο *Ποικίλη Στοά* (1885, 1886, 1887, 1889, 1891).⁹⁷ Στο

⁹⁰ Σοφία Ντενίση, «Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού (1830-1880). Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω* 339 (Ιούλιος 1994) σ. 12.

⁹¹ Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες...*, ό.π., σσ. 72-73.

⁹² Ελένη Αντωνοπούλου, «Τη αυτή», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 5 (1885), σ. 478.

⁹³ Ανώνυμος, «Η κυρία Ροσζιακλέν, ιστορικών γαλλικών διήγημα», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 423, τ. 6 (Νοέμβριος 1889), σσ. 30-32.

⁹⁴ *Αθηναΐς* τχ. 5, τ. 2 (1 Μαρτίου 1877), σ. 40.

⁹⁵ Φίλιππος Ηλιού-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Β΄, Αθήνα, Βιβλιογραφικό εργαστήριο Φίλιππος Ηλιού, Ελληνικό και Λογοτεχνικό Αρχείο, 2006, αρ. 1888.656, σ. 2186.

⁹⁶ Ανδρέας Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό ζήτημα (1866-1881). Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Τσουκάτος, 2007, σσ. 533-534.

⁹⁷ Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Δε μ' αγαπά!», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 5 (1885), σ. 429, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Εν νυκτί», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 6 (1886), σσ. 313-314, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Λησμόνει με!», *Ποικίλη Στοά*, ό. π., σ. 202 και Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Εις λεύκωμα», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 7 (1887), σ. 185, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Τω κυρίω Γουσταύο Λαφφόν», *Ποικίλη*

ΗΚ του 1888 και του 1890 (έτος κατά το οποίο εκδίδεται η ποιητική της συλλογή *Έπεα πτερόεντα*⁹⁸) δημοσιεύονται τρία ποιήματά της: «Επί τη εορτή της μητρός μου», «Αφροντησιά» και «Τῷ κυρίῳ Α. Κ.». Στο διάστημα μεταξύ του 1888 και 1890 ποιήματά της δημοσιεύθηκαν και στο *Ημερολόγιο Σκόκου* (1889).⁹⁹ Είχε κερδίσει τον έπαινο του Κ. Παλαμά: «Ίδού στίχοι ποιήτριας και στίχοι γυναικός! [...] δόσε μας και άλλους στίχους [...] και εμείς θα σου ετοιμάσωμεν στέφανον θαλαρότερον εκείνου δια του οποίου ο Μελέαγρος έστεψε τας αιιδούς της Λέσβου».¹⁰⁰ Η συγγραφική της πορεία δεν περιορίστηκε στο ΗΚ. Ποιήματά της δημοσιεύτηκαν στη *Φιλολογική Ηχώ* (1896)¹⁰¹ και στη *Βοσπορίδα*.¹⁰² Υποστήριξε ένθερμα τη χειραφέτηση της γυναίκας με αποτέλεσμα να έρθει σε σύγκρουση με την εκδότρια της *Βοσπορίδος* Κορνηλία Πρεβεζιώτου. Η διαμάχη αυτή φιλοξενήθηκε στις στήλες του περιοδικού (1901).¹⁰³

Αικατερίνη Ζάρκου: γόνος πολιτικής οικογένειας. Είναι καλλιεργημένη, φαίνεται ότι γνωρίζει καλά τη γαλλική και γερμανική φιλολογία.¹⁰⁴ Το 1878 δημοσιεύτηκε η μετάφρασή της *ο Θεός εν τη φύσει*¹⁰⁵ του Καμίλου Φλαμμαριώνος (Camille Flammarion). Κείμενά της δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά όπως η *Ποικίλη Στοά* (1881, 1882, 1884),¹⁰⁶ το *Αττικόν Μουσείον* (1884),¹⁰⁷ ο *Απόλλων* (1884 και 1885)¹⁰⁸ και τα

Στοά τχ. 1, τ. 8 (1889), σ. 372, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Πάρτα πίσω», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 9 (1891), σ. 408.

⁹⁸ Ηλιού- Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Β', αρ. 1890.125, σ. 2358.

⁹⁹ Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Εις το λεύκωμα σου», *Ημερολόγιον Σκόκου* 4 (1889), σ. 262.

¹⁰⁰ Κωστής Παλαμάς, «Συγγραφείς και βιβλία», *Εστία* τχ. 15, τ. 29 (1890), σ. 238. Γενικότερα, ο Παλαμάς τάχθηκε υπέρ της χειραφέτησης της γυναίκας ενώ η παρουσία του δε λείπει από το φιλολογικό σαλόνι της Καλλιρόης Παρρέν. Βλ. σχετικά Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφεενία της Αθήνας*, Αθήνα, Εστία, ³1994, σ. 81.

¹⁰¹ Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, «Το μαραμένο ρόδο», *Φιλολογική Ηχώ* τχ. 36, τ. 3 (1896), σ. 281.

¹⁰² Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου, *Το γυναικείο περιοδικό η Βοσπορίς (1899-1906): συμβολή στη μελέτη του γυναικείου οθωμανικού τύπου*, Πανεπιστήμιο, Κρήτης, 2010, σ. 167.

¹⁰³ Μαρία Νικολοπούλου, «Γυναικεία σεξουαλικότητα και γραφή στα περιοδικά λόγου και τέχνης», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο από το 1204 έως σήμερα*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, τ. Δ', Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, σ. 62.

¹⁰⁴ Θεόδωρος Βελλιανίτης, «Ζάρκου, Αικατερίνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΧΙ', ό.π., σ. 916.

¹⁰⁵ Ηλιού- Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Α', ό.π., αρ. 1878.466, σ. 1138.

¹⁰⁶ Αικατερίνη Ζάρκου, «Μελέτη περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 1 (1881), σσ. 125-134, Αικατερίνη Ι. Ζάρκου, «Ακαδημία: Πυρκαϊά εν θαλάσση», *Ποικίλη Στοά* τχ. 2, τ. 2 (1882), σσ. 364-376, Αικατερίνα Ζάρκου, «Ιωάννης Ρακίνας», *Ποικίλη Στοά* τχ. 4, τ. 4 (1884), σσ. 364-376.

¹⁰⁷ Αικατερίνη Ζάρκου, «Η κυρία Δασιέ και ο κατά των αρχαίων πόλεμος», *Αττικόν Μουσείον* τχ. 5, τ. 2 (1884), σσ. 72-74.

¹⁰⁸ Αικατερίνη Ζάρκου, «Αικατερίνης Ζάρκου βιογραφικά σημειώσεις Αρνώλ (Αντώνιος Βικέντιος)», *Απόλλων* τχ. 17, τ. 2 (1884), σσ. 257-258, Αικατερίνη Ζάρκου, «Port Royal (Βασιλικός Λιμήν)», *Απόλλων* τχ. 13, τ. 2 (1884), σσ. 195-198 (το έργο τελειώνει στο επόμενο τεύχος σσ. 211-214) και Charles Diehl, «Ο από Κανά λίθος», *Απόλλων* τχ. 26, τ. 3 (1885), σ. 407.

Εκλεκτά Μυθιστορήματα (1885).¹⁰⁹ Στο *ΗΚ* του 1888 δημοσιεύεται η μελέτη της «Επιστολιμαία διατριβή».

Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου: Ελληνίδα του εξωτερικού (ως τόπος διαμονής της δηλώνεται το Μάντσεστερ), η οποία διατηρούσε σχέσεις με την Ελλάδα. Ανέπτυξε πατριωτική και φιλανθρωπική δράση και ταυτόχρονα ασχολήθηκε με την αρθογραφία, την ποίηση και τη μετάφραση.¹¹⁰ Στο *ΗΚ* του 1888 και του 1890 δημοσιεύονται η μετάφραση του διηγήματος «Μυστήριον» και το άρθρο «Η δεσποινίς Αδριανή Λεκουβρέρ». Μετά το 1890 θα συνεργαστεί με περιοδικά όπως η *Ποικίλη Στοά*¹¹¹ και η *Εφημερίς των Κυριών*.¹¹²

Μαριέττα Μπέτσου: το ποιητικό της έργο δημοσιοποιήθηκε μέσω του *Ιλισσού* (1872),¹¹³ της *Αθηναϊδος* (1876),¹¹⁴ της *Εφημερίδος των Παίδων* (1882 και 1886)¹¹⁵ και της *Ποικίλης Στοάς* (1885 και 1887).¹¹⁶ Το 1888 κυκλοφόρησε η ποιητική της συλλογή *Δάφναι και μύρτα*.¹¹⁷ Ταυτόχρονα με την έκδοση της δεύτερης συλλογής της δημοσιεύεται στο *ΗΚ* το ποίημά της «Η κόρη της θαλάσσης». Μετά την παρουσία της στο *ΗΚ* ποιήματά της θα εμφανιστούν στην *Ποικίλη Στοά*.¹¹⁸

Φωτεινή Α. Οικονομίδου (1849-1883): ποιήτρια προερχόμενη από λόγια οικογένεια της Αθήνας.¹¹⁹ Ποιήματά της δημοσιεύθηκαν στον *Ιλισσό* (1871 και 1872)¹²⁰ και στον

¹⁰⁹ Albert Delpit, «Ρονάλδος και Μιζέττη», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 39, τ. 1 (1885), σσ. 314-316 (η μετάφραση συνεχίζεται και στα δυο επόμενα τεύχη) και Ανώνυμος, «Η τύχη μιας χελιδόνας (Σουηδικόν διήγημα)», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 27, τ. 1 (1885), σσ. 214-216.

¹¹⁰ Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936): πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Αθήνα, Γλάρος, 1988, σ. 80.

¹¹¹ Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναστασία Οικονόμου για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με τη συνεργασία της Ζλατάνου με την *Ποικίλη Στοά*. Βλ., Αναστασία Οικονόμου, *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον (1881-1914)*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2014, σσ. 127, 134, 388.

¹¹² Αικατερίνη Ζλατάνου, «Στο λευκόμα ξενιτευμένης φίλης», *Εφημερίς των Κυριών* τχ. 465, τ. 1 (10 Νοεμβρίου 1896), σ. 5.

¹¹³ Μαριέττα Μπέτσου, «Ποίησις: η αναζήτησις», *Ιλισσός* τχ. 17, τ. 4 (1872), σ. 527 και Μαριέττα Μπέτσου, «Ποίησις: τα ορφανά μου», *Ιλισσός* τχ. 22, τ. 4 (1872), σσ. 406-407.

¹¹⁴ Μαριέττα Μπέτσου, «Η άνοιξις», *Αθηναϊς* τχ. 5, τ. 1 (1876), σ. 40.

¹¹⁵ Μαριέττα Μπέτσου, «Το αηδονάκι», *Εφημερίς των παιδων* τχ. 178, τ. 15 (1882), σσ. 1132-1133 και Μαριέττα Μπέτσου, «Έρωσ και πατρίς», *Εφημερίς των παιδων* τχ. 218, τ. 19 (1886), σσ. 1449-1450.

¹¹⁶ Μαριέττα Μπέτσου, «Ο άγνωστος», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 5 (1885), σ. 48, Μαριέττα Μπέτσου, «Η ορφανούλα», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 7 (1887), σ. 163 και Μαριέττα Μπέτσου, «Μη ζηλεύεις», *Ποικίλη Στοά*, ό. π., σ. 257.

¹¹⁷ Ηλιού - Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Β', ό.π., αρ. 1888. 171, σ. 2129.

¹¹⁸ Μαριέττα Μπέτσου, «Η Ευτυχία», *Ποικίλη Στοά* τχ. 14, τ. 14 (1899), σσ. 440-441.

¹¹⁹ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 324.

¹²⁰ Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Ποίησις: εις πεζόν πεδίον», *Ιλισσός* τχ. 13, τ. 4 (1871), σ. 308, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Ποίησις: εις θάλασσαν γαλήνιον», *Ιλισσός* τχ. 14, τ. 4 (1871), σ. 334, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Ποίησις: εις ωχράν μικράν κόρην», *Ιλισσός* τχ. 16, τ. 4 (1871), σ. 381, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Ποίησις: διατί σιγάς», *Ιλισσός* τχ. 19, τ. 4 (1872), σσ. 454-455, Φωτεινή Α.

Ζακύνθιο Ανθώνα (1875, 1876, 1878).¹²¹ Ωστόσο, ποτέ δεν εξέδωσε σε τόμο τα ποιήματά της. Στο *HK* του 1888 δημοσιεύεται το ανέκδοτο ποίημά της «Να ελπίσω;».

Αθηνά Ν. Σερεμέτη: Το 1888 μετέφρασε την *Ιστορία της Μουσικής* του H. Lavoix Fils, ενώ φαίνεται πως αργότερα, χωρίς να είναι γνωστή η ακριβής ημερομηνία αυτή, η μετάφραση ξανατυπώθηκε.¹²² Στο *HK* του 1888 υπάρχει ένα άρθρο της με τίτλο «Εν τίποτε». Αργότερα, το 1902 στην *Πινακοθήκη*¹²³ θα δημοσιευτεί μέρος της μελέτης της, η οποία σχετίζεται με τον συνθέτη, πιανίστα και μαέστρο F. Liszt.

Γενικότερα, «οι γράφουσες» του *HK* είναι κυρίως ποιήτριες. Για όσες υπάρχουν αρκετές πληροφορίες φαίνεται να έχουν συγγραφικό έργο ήδη πριν το *HK*. Μετά από αυτό συνεργάζονται με έντυπα του 19^{ου} αιώνα.

Β) Άνδρες συγγραφείς

Τιμολέων Αμπελάς (Πάτρα 1850-Αθήνα 1926): Θεατρικός συγγραφέας, ποιητής και πεζογράφος. Εργάστηκε ως δικηγόρος και δικαστικός. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Παρνασσού και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Ασχολήθηκε με την πατριωτική ιστορική και πολιτική τραγωδία. Πριν το *HK* ενδιαφέρθηκε για το θέατρο και έλαβε μέρος σε αρκετούς διαγωνισμούς.¹²⁴ Στο *HK* του 1890 δημοσιεύεται το άρθρο του «Η Κλεοπάτρα εν Ακτίω», ενώ από το 1900 και μετά στρέφεται στο θέατρο με τη συγγραφή δραμάτων αλλά και κωμωδιών.¹²⁵

Γ. Α. Βαλαβάνης: μεταφραστής, διηγηματογράφος και αρθρογράφος. Συνεργάστηκε κυρίως ως μεταφραστής σε περιοδικά όπως η *Αθηναϊς* (1882),¹²⁶ η *Εστία* (1882, 1884

Οικονομίδου, «Ποίησις», *Ιλισσός* τχ. 22, τ. 4 (1872), σ. 527, Φωτεινή Α. Οικονομίδου «Ποίησις: είμαι σκληρά;», *Ιλισσός* τχ. 23, τ. 4 (1872), σ. 550.

¹²¹ Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Θα φύγω», *Ζακύνθιος Ανθών* τχ. 10, τ. 1 (1875), σ. 323, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Εις παρακαίρως λευκανθείσαν τρίχα», *Ζακύνθιος Ανθών* τχ. 17, τ. 2 (1876), σ. 167, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Τῷ ποιητῇ Κ. Φ. Σ.», *Ζακύνθιος Ανθών* τχ. 41, τ. 4 (1878), σσ. 203-204, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Εν νύκτα χειμῶνος», *Ζακύνθιος Ανθών* τχ. 36, τ. 3 (1878), σ. 410, Φωτεινή Α. Οικονομίδου, «Μελαγχολικοί στοχασμοί ἐπὶ τῷ πρόωφῳ θανάτῳ τῆς Λ. Α.», *Ζακύνθιος Ανθών* τχ. 39, τ. 4 (1878), σ. 108.

¹²² Ηλιού-Πολέμη, *ό.π.*, αρ. 1888. 436, σ. 2160.

¹²³ Αθηνά Ν. Σερεμέτη, «F. Liszt», *Πινακοθήκη* τχ. 14, τ. 2 (1902), σσ. 4-5. Η μελέτη συνεχίζεται στο τεύχος 15 όπου και ολοκληρώνεται σσ. 51-54.

¹²⁴ Β. Π. και Α. Ζ., «Αμπελάς, Τιμολέων», *Λεξικό Νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 82.

¹²⁵ Νικ. Ι. Λάσκαρης, «Αμπελάς, Τιμολέων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. IV', Αθήνα, Φοίνιξ, 1956, σ. 338.

¹²⁶ Berthe Vadier, «Η μικρά ανεψιά», *Αθηναϊς* τχ. 17, τ. 7 (1882), σσ. 134-135.

και 1886),¹²⁷ το *Αττικόν Μουσείον* (1884),¹²⁸ τα *Εκλεκτά μυθιστορήματα* (1885 και 1886),¹²⁹ η *Ποικίλη Στοά* (1886)¹³⁰ και ο *Απόλλων* (1887).¹³¹ Σ' αυτά τα δημοσιεύματα έρχεται να προστεθεί στο *ΗΚ* του 1888 η μετάφραση του διηγήματος *Μια επιστολή* της Ελισάβετ Ουιέδ. Μετά το *ΗΚ* δε φαίνεται να σταματά η μεταφραστική του δραστηριότητα: το 1889 και το 1890 μεταφράσεις του δημοσιεύονται στα *Εκλεκτά μυθιστορήματα*.¹³²

Π. Α. Βάλβης: μεταφραστής διηγημάτων και μυθιστορημάτων. Στο *ΗΚ* του 1889 υπογράφει ως μεταφραστής της *Τελευταίας μέρας του έτους 1999*.¹³³ Μετά το *ΗΚ* θα συνεχίσει το μεταφραστικό του έργο με την απόδοση στα ελληνικά της *Ισπανίας* του Edmondo de Amicis, η οποία εκδόθηκε αυτοτελώς το 1891.¹³⁴

Εμμανουήλ Γαλάνης (1838-1926): Λόγιος, σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και στη Γερμανία. Από το 1858 και για περίπου 32 χρόνια ακόμα δίδαξε ως καθηγητής και γυμνασιάρχης σε διάφορα σχολεία. Επίσης, δημοσίευσε σχολικά βοηθήματα και μελέτες σε περιοδικά και ημερολόγια. Το 1868 μύηθηκε στον τεκτονισμό (το 1903 στην κλίμακα της ελληνικής τεκτονικής ιεραρχίας θα φτάσει στο αξίωμα του Ύπατου Ταξιάρχη),¹³⁵ το 1881 ίδρυσε τη στοά του Πυθαγόρα και το 1882 το ομώνυμο περιοδικό. Στο *ΗΚ* του 1890 δημοσιεύεται το άρθρο του «Τις έχει τους ωραιότατους οφθαλμούς;».

¹²⁷ Vittorio Bersezio, «Μάρθα», *Εστία* τχ. 364, τ. 7 (1882), σσ. 797-806, Ανώνυμος, «Ο δύσμορφος μουσικός», *Εστία* τχ. 439, τ. 8 (1884), σσ. 337-341 και Ανώνυμος, «Δομίνικος Κιμαρόζας (διήγημα γερμανικόν)», *Εστία* τχ. 539, τ. 11 (1886), σσ. 266-268.

¹²⁸ Stephanie Wohl, «Μια ομοιοπαθητική δόσις: διήγημα της Ουγγαρίδος συγγραφέως Stephanie Wohl», *Αττικόν Μουσείον* τχ. 9, τ. 2 (1884), σσ. 130-136.

¹²⁹ Γ. Α. Βαλαβάνης, «Ο Λακωνισμός», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 19, τ. 1 (1885), σ. 152· Γ. Α. Βαλαβάνης, «Ζηλοτυπία», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 76, τ. 2 (1886), σσ. 183-184.

¹³⁰ Γ. Α. Βαλαβάνης, «Νάνου», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 6 (1886), σσ. 203-216.

¹³¹ Γ. Α. Βαλαβάνης, «Φωτεινή», *Απόλλων* τχ. 47, τ. 4 (1887), σ. 736.

¹³² Louis Lourine, «Ηρώ και Λεάνδρος», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 350, τ. 5 (1889), σσ. 279-280 και Θωμάς Βαίλεϋ Άλδριχ, «Η σχοινοβάτις», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 444, τ. 6 (1890), σσ. 199-200.

¹³³ *ΗΚ* 1889, σσ. 260-270.

¹³⁴ Ηλιού-Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Γ', ό.π., αρ. 1891. 190, σ. 2493.

¹³⁵ Δ. Π. Καλογερόπουλος, «Γαλάνης, Εμμανουήλ», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. VIII', ό.π., σ. 80.

Αθ. Γ. Δουρούτης: Ασχολείται συστηματικά με το εμπόριο.¹³⁶ Στο *ΗΚ* του 1888 δημοσιεύεται το άρθρο του «Η Ελληνίς μήτηρ των αδερφών Chénier».

Γ. Δουρούτης (Αγκώνα 1839-Αθήνα 1894): Με καταγωγή από την Ήπειρο, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στην Αγκώνα. Σπούδασε στο Παρίσι και έγινε Γενικός Πρόξενος στην Αγκώνα. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μετέφρασε από τα ιταλικά μαζί με τον Κ. Χ. Βάμβα το έργο *Αλκιβιάδης. Ελληνικαί σκηναί εις εικόνας επτά υπό Φήλικος Καβαλλόττη*. Οι δυο μεταφραστές υπήρξαν μέλη του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσού» και άλλων εταιριών.¹³⁷ Στο *ΗΚ* του 1890 με το ψευδώνυμο Εμμένειν δημοσιεύονται οι μεταφράσεις του *Σύνδεσμος Αιθιοπίδων εκ του Οσμάν Βέη* και *Τα επιχειρήματα της Ιέσου, εκ των του Ανατολίου Φράνς*.

Ονούφριος Ι. Ιασονίδης (1846-1916): Μεταφραστής, ποιητής και ζωγράφος. Φοίτησε σε πανεπιστήμια των Αθηνών, του Παρισιού και της Οξφόρδης. Πριν το *ΗΚ* (όπου και μετέφρασε ένα άσμα του Σαίξπηρ) μεταφράσεις του δημοσιεύθηκαν στο *Νέο Κίτιο* (1880)¹³⁸. συνέχισε το μεταφραστικό του έργο σε εφημερίδες και περιοδικά όπως το *Έθνος* (1894),¹³⁹ το *Νέο Έθνος* (1898),¹⁴⁰ η *Σάλπιγξ* (1900-1904),¹⁴¹ ο *Κύπριος* (1902),¹⁴² ο *Ελικών* (1910-1911)¹⁴³ και ο *Κόσμος* της Σμύρνης (1913).¹⁴⁴ Υπήρξε βουλευτής (1896-1901), καθηγητής αγγλικών (1910-1911) και εκδότης του *Ελικώνος*.¹⁴⁵

Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896): Κερκυραίος ποιητής. Φοίτησε στην Ιόνιο Ακαδημία και σπούδασε νομικά στην Ιταλία. Ποιήματά του φιλοξενήθηκαν σε περιοδικά όπως ο *Παρνασσός* (1877),¹⁴⁶ η *Εστία* (1878),¹⁴⁷ η *Ποικίλη Στοά* (1887),¹⁴⁸

¹³⁶ Αριστέα Παπανικολάου Κρίστενσεν, «Το μεταξουργείο της Αθήνας. Από το εμπορικό κέντρο στο εργοστάσιο», Χριστίνα Αγριαντώνη- Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Το μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα, 1995, σσ. 45-82.

¹³⁷ Στέση Αθήνη, «“Αλκιβιάδου τύχαι” στον ελληνικό 19ο αιώνα», «Όταν σε κοιτώ στα μάτια». *Αναγνώσεις στον πλατωνικό Αλκιβιάδη και την πρόσηψή του*, Πάτρα, 10-11 Μαΐου 2011 (διημερίδα τμήματος Φιλολογίας και τμήματος Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών), σσ. 12, 18.

¹³⁸ Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού: Μικρασία, Κύπρος, Αίγυπτος 1880-1930*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, σ. 29.

¹³⁹ Ο.π., σ. 44.

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 52.

¹⁴¹ Ο.π., σσ. 53, 56, 60, 65.

¹⁴² Ο.π., σ. 61.

¹⁴³ Ο.π., σσ. 91-94, 101.

¹⁴⁴ Ο.π., σ. 122.

¹⁴⁵ Α. Ζ., «Ιασονίδης, Ονούφριος Ι.», *Λεξικό Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 896.

¹⁴⁶ Γ. Μαρτινέλης, «Εθνικαί εικόνες. Το πλοίον Άρης εν τῷ λιμάνι της Σφακτηρίας», *Παρνασσός τχ. 2* τ. 1 (1877), σσ. 95-96

¹⁴⁷ Γ. Μαρτινέλης, «Ο διακονιάρης», *Εστία τχ. 140*, τ. 3 (1870), σ. 576.

¹⁴⁸ Γ. Μαρτινέλης, «Η πρώτη αγάπη», *Ποικίλη Στοά τχ. 1*, τ. 7 (1887), σ. 97.

το *Ημερολόγιον Σκόκου* (1888 και 1889)¹⁴⁹ και τα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* (1889).¹⁵⁰ Παράλληλα, στο *ΗΚ* του 1889 δημοσιεύεται το ποίημά του «Και άλλη συμφορά εις το σπίτι Φιλαδελφέως». Μετά το *ΗΚ* ποιήματα του Μαρτινέλη συνεχίζουν να δημοσιεύονται στο *Ημερολόγιον Σκόκου*¹⁵¹ και την *Ποικίλη Στοά*.¹⁵² Το εκδεδωμένο έργο του είναι ελάχιστο.¹⁵³

Ν. Πετρήs: εκπαιδευτικός. Το 1860 συνεργάστηκε με την *Πανδώρα*.¹⁵⁴ Στο *ΗΚ* του 1890 δημοσιεύεται το άρθρο του «Κοσμοπολίτικη περιγραφή του καφεόρου δένδρου κατά Ρίχτερ».

Παντελής Δ. Τσιτσεκλής (1864-1929): Δικηγόρος και πολιτικός, Επί κυβερνήσεως Α. Μιχαλακόπουλου (1924-1925) διετέλεσε υπουργός εξωτερικών.¹⁵⁵ Στο *ΗΚ* του 1890 δημοσιεύεται η μετάφραση *Αι Γυναίκες εν Πολωνία* του Χάινε.

Κ. Φωστηρόπουλος: Το 1870 στον *Κόσμο* της Αθήνας υπογράφει ως γραμματέας στην «επί των Ολυμπίων και κληροδοτημάτων επιτροπή». ¹⁵⁶ Στο *ΗΚ* του 1889 και 1890 δημοσιεύεται η μετάφραση από τα γαλλικά του *Περί των ελληνικών χωρών* του Πέτρου Γκυσ και της *Επιστολής της κυρίας Σενιέ*.

Θ. Δε Χελδράιχ (1822-1902): Γερμανός βοτανολόγος. Σπούδασε βοτανολογία στη Γενεύη και από το 1843 μέχρι το 1851 οπότε και αποφάσισε να μείνει οριστικά στην Ελλάδα ταξιδεύει στην Ιταλία, στην Ελλάδα, στην Μικρά Ασία, στην Αγγλία και στο Παρίσι.¹⁵⁷ Δημοσίευσε πλήθος μονογραφιών σε περιοδικά όπως ο *Παρνασσός* (1883,

¹⁴⁹ Γ. Μαρτινέλης, «Ερωτική Απελπισία», *Ημερολόγιον Σκόκου* 3 (1888), σσ. 140-141, Γ. Μαρτινέλης, «Εις την δόξαν», *Ημερολόγιον Σκόκου* 4 (1889), σσ. 260-261.

¹⁵⁰ Γ. Μαρτινέλης, «Εις τους γάμους του διαδόχου: χαρές και δάκρυα», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* τχ. 410, τ. 5 (1889), σ. 754.

¹⁵¹ Γ. Μαρτινέλης, «Το σήμαντρο του μοναστηριού», *Ημερολόγιον Σκόκου* 6 (1891), σσ. 29-31· Γ. Μαρτινέλης, «Λυπηρό συνάντημα», «Εις την ποθητή μου κόρη, εις Κέρκυραν», *Ημερολόγιον Σκόκου* 7 (1892), σσ. 54-56· Γ. Μαρτινέλης, σσ. 304-305· Γ. Μαρτινέλης, «Οι κουφοί», *Ημερολόγιον Σκόκου* 9 (1894), σσ. 230-233, Γ. Μαρτινέλης, «Η απελπισμένη», *Ημερολόγιον Σκόκου* 10 (1895), σσ. 232-234, Γ. Μαρτινέλης, «Η αυγή», *Ημερολόγιον Σκόκου* 11 (1896), σσ. 197-199.

¹⁵² Γ. Μαρτινέλης, «Εις το θάνατο Χρήστου Γ. Γεράκη», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 9 (1891), σ. 408 και Γ. Μαρτινέλης, «Μια καρδιά προδομένη», *Ποικίλη Στοά*, ό.π., σσ. 185-188.

¹⁵³ Θεοδόσης Πυλαρινός, *Το Λαύριο στη Νεοελληνική Λογοτεχνία. Από τις αλλοπρόσαλλες προσδοκίες του «Αθηναίου Χρυσοθήρα» του Μιχαήλ Μητσάκη στο σκληρό αγώνα για την επιβίωση των «Ξεριζωμένων» του Βασίλη Δασκαλάκη*, σ. 541, διαθέσιμο στο: http://www.emena.gr/wp-content/uploads/2009/01/533-543_pylarinos.pdf (ανακτήθηκε 28/5/2014).

¹⁵⁴ Υπογράφει ως καθηγητής γυμνασίου Σύρου. Βλ. Ν. Πετρήs, «Βιογραφικά τινά περί Ερνέστου εκ Λασώλ», *Πανδώρα* τχ. 273, τ. 12 (Αύγουστος 1860), σ. 202.

¹⁵⁵ Μ. Γ. Δ., «Τσιτσεκλής Παντελής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIII', ό.π., σ. 464.

¹⁵⁶ *Κόσμος* αρ. 14, τ. 1 (Σεπτέμβριος 1870), σ. 4.

¹⁵⁷ Μ., «Χελδράιχ, Θεόδωρος φον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIV', ό.π., σσ. 397-398.

1884)¹⁵⁸ και η *Ποικίλη Στοά* (1885).¹⁵⁹ Στο *HK* του 1888 και του 1890 δημοσιεύονται τα άρθρα του «Το άνθος» και «Το κρίνον μυθιστορικός και ιστορικός» αντίστοιχα. Μετά το *HK* θα συνεχίσει να συνεργάζεται με τον *Παρνασσό*.¹⁶⁰

Χ. Χρηστοβασίλης (1862-;): ποιητής και διηγηματογράφος. Στα ελληνικά γράμματα εμφανίστηκε μέσω της *Ακροπόλεως* του Βλάση Γαβριηλίδη. Στο *HK* του 1889 και του 1890 δημοσιεύονται τα διηγήματά του «Αι ψάλτριαι της Μεγάλης Τεσσαρακοστής»¹⁶¹ και «Τα Κλήδονα»¹⁶² αντίστοιχα. Μετά το 1890 θα συνεργαστεί με περιοδικά όπως, η *Εβδομάς*, το *Μουσείον*, το *Ημερολόγιον Σκόκου*, η *Εστία Εικονογραφημένη* και η *Νέα Εστία*. Έγραψε στη δημοτική και το ύφος του θεωρήθηκε απλό και φυσικό.¹⁶³

Γενικότερα, οι άνδρες συνεργάτες του *HK* είναι μεταφραστές, ποιητές, πολιτικοί, εκπαιδευτικοί και επιστήμονες. Φαίνεται να έχουν συγγραφικό έργο ήδη πριν το *HK*. Μετά από αυτό συνεργάζονται με έντυπα του 19^{ου} αιώνα.

2.2. Η ύλη του *HK*

Βασικοί στόχοι του παρόντος κεφαλαίου είναι η ανάλυση και η επεξεργασία των κατηγοριών της ύλης του *HK*. Η απόπειρα μελέτης και εξέτασης των κατηγοριών συνάντησε ορισμένες δυσκολίες δεδομένου ότι α. το *HK* να μην διαθέτει πίνακα περιεχομένων όπως και το *AH* αλλά σε αντίθεση με το *AH* δεν υπάρχει σαφής κατηγοριοποίηση της ύλης· με άλλα λόγια, στο *HK* οι κατηγορίες της ύλης δεν είναι ευδιάκριτες και μόνο μέσα από τη μελέτη του υλικού μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα.¹⁶⁴ β. σχεδόν όλα τα άρθρα του ημερολογίου δε συνοδεύονται από κάποια επιγραφή ή υπότιτλο που να είναι ενδεικτικά του περιεχομένου τους·

¹⁵⁸ Θ. Δε. Χελδράιχ, «Περί φυτολογικής εξετάσεως της Θεσσαλίας», *Παρνασσός* τχ. 3, τ. 7 (1883), σσ. 257-266, Θ. Δε. Χελδράιχ, «Περί βοτανικής εκδρομής εν Αττική», *Παρνασσός* τχ. 2, τ. 8 (1884), σσ. 180-182.

¹⁵⁹ Θ. Δε. Χελδράιχ, «Οι μύρμηκες», *Ποικίλη Στοά* τχ. 1, τ. 5 (1885), σσ. 175-178.

¹⁶⁰ Θ. Δε. Χελδράιχ, «Η χλωρίς του Παρνασσού», *Παρνασσός* τχ. 5, τχ. 13 (1890), σσ. 254-264, Θ. Δε. Χελδράιχ, «Φαινολογία της Αττικής (Δελτίον των κατά την γεωργίαν και την οργανικήν φύσιν εν τῷ αθηναϊκῷ λεκανοπεδίῳ περιοδικῶν φαινομένων)», *Παρνασσός* τχ. 3, τ. 14 (1891), σσ. 196-198, το άρθρο συνεχίζεται στο επόμενο τεύχος σσ. 259-260, Θ. Δε. Χελδράιχ, «Ηρακλής Μητσόπουλος», *Παρνασσός* τχ. 5, τχ. 14 (1892), σσ. 323-325, Θ. Δε. Χελδράιχ, «Περί της πηγῆς κρυονέρι: ανακοίνωσις του εν Μεσολογγίῳ ἰατροῦ κ. Ξ. Νίδερ εν τῷ φυσιογνωμικῷ τμήματι του Συλλόγου», *Παρνασσός* τχ. 6, τ. 14 (1892), σσ. 384-385.

¹⁶¹ *HK* 1889, σσ. 167-177.

¹⁶² *HK* 1890, σσ. 37-42.

¹⁶³ Τέλλος Αγρας, «Χρηστοβασίλης, Χρήστος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIV', ό.π., σ. 710.

¹⁶⁴ Σ' αυτό το σημείο σημαντική βοήθεια προσέφερε και η μελέτη του Ιωάννης Δ. Μπουγάτσου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασώπιου*, Αθήνα, 1978.

εξαίρεση αποτελούν τα κείμενα του Ασώπιου «Το νέον ιδεώδες» και «Θεολογία. Αρχαίου θεού τύχαι», τα οποία χαρακτηρίζονται ως επινομίδες.¹⁶⁵

Ωστόσο, μελετώντας τη διάταξη της ύλης στο *AH*¹⁶⁶ παρατήρησα ότι ως προς τη θεματολογία υπάρχουν ομοιότητες με το *HK*. Αν και δε γίνεται διάκριση των κατηγοριών από το ίδιο το ημερολόγιο, υπάρχει λοιπόν η δυνατότητα κατηγοριοποίησής της ύλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι κατηγορίες δεν επαναλαμβάνονται πάντα στα τρία χρόνια έκδοσης του περιοδικού, καθώς επίσης δε φαίνεται στο ημερολόγιο να ακολουθείται κάποια συγκεκριμένη δομή.

Με βάση τα παραπάνω προβαίνω στην ακόλουθη κατηγοριοποίηση της ύλης: λογοτεχνία πρωτότυπη και μεταφρασμένη, βιογραφίες, επινομίδες, θέματα ιστορικά, αττικά, επιστημονικά, ψυχαγωγικά, τα σύμμικτα· κάποτε, μπορεί να υπάρχει και μείξη κατηγοριών π.χ. φιλολογικά-ιστορικά¹⁶⁷

Πίνακας 2α. Ταξινόμηση της ύλης σε κατηγορίες ανά έτος.

Κατηγορία ύλης	Α΄ ΕΤΟΣ	Β΄ ΕΤΟΣ	Γ΄ ΕΤΟΣ
Ποιήματα πρωτότυπα	+	+	+
Πρωτότυπα αφηγήματα			
Ποιήματα μεταφρασμένα			+
Αφηγήματα μεταφρασμένα	+	+	+
Μεταφρασμένα άρθρα			+
Βιογραφίες	+	+	+
Επινομίδες		+	+
Ιστορικά	+	+	+
Αττικά	+		
Ψυχαγωγικά	+		+
Επιστημονικά	+		+
Φιλολογικά-Ιστορικά		+	
Σύμμικτα	+	+	+

¹⁶⁵ *HK 1889*, σσ. 3-29, *HK 1890*, σσ. 3-36.

¹⁶⁶ Γιαννικοπούλου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου*, ό.π.

¹⁶⁷ *HK 1889*, σσ. 178-201.

Πίνακας 2β. Οι κατηγορίες της ύλης και η συχνότητά τους

Κατηγορία ύλης	ΣΥΝΟΛΟ	%
Πρωτότυπα ποιήματα	11	21,15
Πρωτότυπα αφηγήματα	2	3,8
Μεταφρασμένα ποιήματα	1	1,92
Μεταφρασμένα αφηγήματα	11	21,15
Μεταφρασμένα άρθρα	1	1,92
Σύμμικτα	9	17,38
Βιογραφίες	6	11,53
Ιστορικά	3	5,77
Ψυχαγωγικά	4	7,7
Επιστημονικά	3	5,77
Επινομίδες	2	3,8
Φιλολογικά-Ιστορικά	1	1,92
Αττικά	1	1,92

Σκόπιμες είναι οι εξής διευκρινίσεις: στην κατηγορία «Ιστορικά» συμπεριλήφθηκαν οι μελέτες που αφορούν τη θέση της γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι και τα νεότερα χρόνια (18^{ος} αιώνας). Τα ιστορικά κείμενα εστιάζουν, κυρίως, σε βασίλισσες και ποιήτριες. Ιστορικά κείμενα γράφουν ο Ε. Κ. Ασώπιος και ο Τιμολέων Αμπελάς.

Η κατηγορία «Σύμμικτα» περιλαμβάνει κείμενα, τα οποία, όπως στο *AH* έτσι και στο *HK*, έχουν σύνθετο χαρακτήρα. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται άρθρα, μελέτες και διατριβές πληροφοριακού, φιλοσοφικού και επιστημονικού περιεχομένου. Τέτοιου είδους κείμενα γράφουν οι Αθηνά Ν. Σερεμέτη, Αριάδνη Δαμβέργη, Ε. Κ. Ασώπιος, Αικατερίνη Ζάρκου, Μαρία Δαμουλιάνου, Μπέση Μάσσωνος, Ζωή Βαλτάτζη, Μαργαρίτα Καλαποθάκη.

Η κατηγορία των «Βιογραφιών» αποτελείται από κείμενα, τα οποία αφηγούνται τη ζωή και το έργο γυναικών που ξεχώρισαν. Αποτελούν πρότυπα προς μίμηση για τις γυναίκες και μπορεί να αντλήσει κανείς σημαντικές πληροφορίες για τη δράση τους. Βιογραφίες γράφουν οι Ε. Κ. Ασώπιος, Απόστολος Σ. Αποστολόπουλος, Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου και Αθ. Γ. Δουρούτης.

Για την προώθηση του τερπνού στο *HK* υπάρχουν ανέκδοτα και ευθυμογραφήματα. Οι επινομίδες με τον ευθυμογραφικό τόνο που δίνουν στο *HK* ασκούν έμμεση κριτική στα κακώς κείμενα της εποχής. Τα κείμενα αυτά ανήκουν στον Ε. Κ. Ασώπιο.

Κατηγορίες όπως τα Αττικά¹⁶⁸ και τα Επιστημονικά¹⁶⁹ εμφανίζονται λιγότερο στο *HK*, με μόνο μια ή δυο δημοσιεύσεις.

Το γεγονός ότι αρκετές κατηγορίες του *AH* υπάρχουν και στο *HK* γεννά το ερώτημα σχετικά με το τι ιδιαίτερο θέλει να προσφέρει ο Ασώπιος στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Όπως καταδεικνύεται από τον παραπάνω πίνακα επιδίωξη του Ασώπιου είναι η δημιουργία ενός «λογοτεχνικού [...] και διδακτικού εντύπου»¹⁷⁰ που σκοπό έχει την πνευματική και κοινωνική ανύψωση του γυναικείου φύλου. Ο Ασώπιος όπως στο *AH* έτσι και στο *HK* προσπαθεί να διασφαλίσει την επιστημονική εγκυρότητα του υλικού του μέσα από την αναφορά των πηγών. Αυτές περιλαμβάνουν θεωρητικά επιστημονικά εγχειρίδια και ξενόγλωσσες πηγές.

Με βάση τις κατηγορίες της ύλης (όπως φαίνεται στον πίνακα 2β) οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι κύριος σκοπός του ημερολογίου είναι να διδάξει το γυναικείο φύλο. Στην άποψη αυτή συνηγορούν οι βιογραφίες, τα ιστορικά, τα επιστημονικά, καθώς και τα κείμενα με πληροφοριακό χαρακτήρα. Το ίδιο επιβεβαιώνουν τα κείμενα που υπογράφει ο Ασώπιος, όπου γίνεται αναφορά στον ωφελμιστικό τρόπο σκέψης του *HK* («έπομαι αβροίς διδάγμασι»).¹⁷¹ Λιγότερα είναι τα κείμενα που τείνουν αποκλειστικά προς το τερπνό, ενώ ιδιαίτερη προσπάθεια καταβάλλεται για την προώθηση του τερπνού χωρίς όμως, να επικαλύπτεται το ωφέλιμο στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις και στα ανέκδοτα.

2.2.1. Λογοτεχνία

Πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή

Η νεοελληνική ποίηση υπερτερεί σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη. Θα πρέπει να τονιστεί ότι στη συγκεκριμένη κατηγορία της ύλης εντάσσονται και τα δημοτικά τραγούδια. Από τα έντεκα πρωτότυπα ποιήματα, τα δέκα ανήκουν σε ποιήτριες ενώ

¹⁶⁸ Δείγμα αυτής της κατηγορίας βρίσκεται στον τόμο του έτους 1888. Βασικό θέμα αυτής της κατηγορίας είναι η αττική γη. Βλ. *HK 1888*, σσ. 77-78.

¹⁶⁹ Πρόκειται για άρθρα και μελέτες επιστημονικού περιεχομένου. Βλ. *HK 1888*, σσ. 161-179 και *HK 1890*, σσ. 98-110.

¹⁷⁰ Γιαννικοπούλου, *Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου*, ό.π., σ. 26.

¹⁷¹ *HK 1889*, σ. 7.

μόνο ένα σε ποιητή. Οι ποιήτριες των οποίων τα έργα δημοσιεύονται στο *ΗΚ* είναι οι εξής: Φωτεινή Οικονομίδου, Μαριέττα Μπέτσου, Βιργινία Π. Ευαγγελίδου, Ευφροσύνη Μ., Ελένη Μ. Αντωνοπούλου, Ελένη Δερέκα· μοναδικός ποιητής ο επτανήσιος Γ. Μαρτινέλης. Όπως έχει υποστηριχθεί, «η καλλιέργεια της ποίησης, που ήταν ένα λογοτεχνικό είδος ηθικά και κοινωνικά καταξιωμένο και άρμοζε στον γυναικείο χαρακτήρα και ψυχισμό, θεωρήθηκε ανέκαθεν πιο ασφαλής και κατάλληλη για τις γυναίκες, μια και δεν προϋποθέτει γνώση του κόσμου παρά μόνον πηγαίο ταλέντο και φαντασία και οι στίχοι όπως πίστευαν, γράφονται πιο εύκολα σε στιγμές κλεμμένες από τις οικιακές ασχολίες».¹⁷²

Στα πρωτότυπα ποιήματα απηχούνται στοιχεία του λογοτεχνικού ρεύματος του Ρομαντισμού, μολονότι η κυριαρχία του έχει αρχίσει να φθίνει. Οι στίχοι υποδηλώνουν την έντονη αισθαντικότητα, την ευαισθησία και την αγωνία για το χρόνο. Ο έρωτας στις διάφορες μορφές του δε σταματά να απασχολεί το ποιητικό υποκείμενο, ενώ η απαισιοδοξία και η μελαγχολία εμφανίζονται στα συγκεκριμένα ποιήματα.¹⁷³ Η φύση είναι παντού παρούσα και συνδέεται με τα αισθήματα του ποιητικού υποκειμένου. Τον υποστηρικτικό ρόλο της φύσης τονίζει η Ελένη Μ. Αντωνοπούλου στο ποίημά της «Εις τον πλάτανον της Κηφισιάς» (γραμμένο την 29^η Σεπτεμβρίου του 1887 όπως δηλώνεται στο τέλος της δημοσίευσης).¹⁷⁴ Ο ρόλος της φύσης είναι διττός: παρηγορεί και ταυτόχρονα δείχνει το πεπερασμένο της ζωής.

Ως μέρος της φύσης η θάλασσα αξιοποιείται για να αποτυπώσει τα αισθήματα των ερωτευμένων, όπως στο ποίημα της Μαριέττας Μπέτσου «Η κόρη της θαλάσσης».¹⁷⁵ Η θάλασσα, όμως, μπορεί να δείξει και ένα πιο απειλητικό πρόσωπο και να ταυτιστεί με το θάνατο. Αυτό συμβαίνει στο ποίημα της Ελένης Μ. Αντωνοπούλου «Το κύμα και το ορφανό» (γράφηκε όπως δηλώνεται την 26^η Ιουλίου του 1888).¹⁷⁶ Ο θάνατος είναι βασικό θέμα και στο ποίημα του Γ. Μαρτινέλη «Και άλλη συμφορά εις το σπίτι Φιλαδελφείως».¹⁷⁷

Η αγωνία για το πέρασμα του χρόνου αποτυπώνεται στο ποίημα της

¹⁷² Μαριέττα Ιωαννίδου, «Γράφουσες» *Ελληνίδες τον 19^ο – αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου(1878-1936): Μια συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Groningen, 2001, σ. 32.

¹⁷³ Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993, σσ. 15-100.

¹⁷⁴ *ΗΚ 1888*, σσ. 145-146.

¹⁷⁵ *ΗΚ 1888*, σσ. 120-123.

¹⁷⁶ *ΗΚ 1889*, σσ. 30-32.

¹⁷⁷ *ΗΚ 1889*, σσ. 249-250. Σύμφωνα με την ένδειξη στην αρχή του δημοσιεύματος το ποίημα γράφηκε στις 3 Σεπτεμβρίου του 1888 και δημοσιεύτηκε το 1889.

Ευφροσύνης Μ. «Γραία κομψευομένη»¹⁷⁸. Η φθορά του χρόνου εμφανίζεται στο σώμα της γριάς γυναίκας, η οποία προσπαθεί μάταια να διατηρήσει την αλλοτινή ομορφιά της. Το ποιητικό υποκείμενο αντιλαμβάνεται ότι γερνάει, όμως, εξαιτίας της ματαιοδοξίας του προσπαθεί να αγνοήσει αυτό το γεγονός. Με το θέμα της παρόδου του χρόνου ασχολείται και η Φωτεινή Οικονομίδου στο ποίημά της «Να ελπίσω;».¹⁷⁹

Η αγάπη στα ποιήματα έχει διάφορες μορφές και εμφανίζεται είτε ως έρωτας μεταξύ δυο προσώπων (πρόκειται για τα ποιήματα της Μαριέττας Μπέτσου «Η κόρη της θαλάσσης» και της Ελένης Δερέκα «Η ωραία κόρη»¹⁸⁰) είτε ως αγάπη του παιδιού προς τη μητέρα (παράδειγμα αποτελεί το ποίημα της Βιργινίας Π. Ευαγγελίδου «Επί τη εορτή της μητρός μου»¹⁸¹). Η ευγνωμοσύνη του ποιητικού υποκειμένου προς ένα προσφιλές του πρόσωπο αποτυπώνεται στο ποίημα «Γω κυρίω Α. Κ.».¹⁸²

Όσον αφορά τα πρωτότυπα αφηγήματα, αυτά είναι ελάχιστα σε σχέση με τα πρωτότυπα ποιήματα και, κυρίως, αποτελούν αποσπάσματα από μια ανέκδοτη συλλογή του Χ. Χρηστοβασίλη. Η επιγραφή και των δυο αποσπασμάτων έχει τον τίτλο «Ηθη και έθιμα θεσσαλικά».¹⁸³ Πρόκειται για αφήγηση των εθίμων των Θεσσαλών (η συλλογή περιλαμβάνει και τραγούδια που λέγονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις).

Μεταφρασμένη λογοτεχνία

Το *HK* δημοσιεύει μεταφρασμένα αφηγήματα και ένα μεταφρασμένο ποίημα. Με βάση της καταγραφή της ύλης και τον πίνακα 2β παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια των τριών χρόνων που εκδίδεται το ημερολόγιο η μεταφρασμένη λογοτεχνία ολοένα και αυξάνεται, ενώ η πρωτότυπη μειώνεται σταδιακά. Επίσης, από το *HK* προτιμάται η πρωτότυπη ποίηση έναντι της μεταφρασμένης και τα μεταφρασμένα αφηγήματα έναντι των πρωτότυπων αφηγημάτων.

Το μεγαλύτερο μέρος της μεταφρασμένης λογοτεχνίας προέρχεται από τη

¹⁷⁸ *HK 1888*, σ. 245.

¹⁷⁹ *HK 1888*, σ. 104. Πρόκειται για αναδημοσίευση του ποιήματος της Οικονομίδου, αφού σύμφωνα με το ημερολόγιο το ποίημα γράφτηκε το 1869, ενώ στο ημερολόγιο δημοσιεύεται το 1888.

¹⁸⁰ *HK 1889*, σσ. 243-245.

¹⁸¹ *HK 1888*, σσ. 244.

¹⁸² *HK 1890*, σσ. 206-207. Σύμφωνα με το *HK* το ποίημα γράφεται την 1^η Ιανουαρίου του 1889 και δημοσιεύεται το 1890.

¹⁸³ *HK 1890*, σσ. 37-42 και *HK 1889*, σσ. 167-177.

γαλλική, ηγεμονική σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, λογοτεχνία.¹⁸⁴ ακολουθούν η γερμανική και η αγγλική, στη συνέχεια η ιταλική και έπονται η ρουμάνικη και τούρκικη μ' ένα δημοσίευμα. Εκτός από τα επώνυμα αφηγήματα, υπάρχουν αρκετά που δεν αναφέρουν τη συγγραφική πατρότητα. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις το *HK* τοποθετεί έναν υπότιτλο που προσδιορίζει το είδος στο οποίο ανήκει το αφήγημα.

Από τη γαλλική λογοτεχνία μεταφράζονται: τα «Επιχειρήματα της Ιέσσυ»,¹⁸⁵ του Anatole France¹⁸⁶ από τον Εμμένειν (ψευδ. Γ. Δουρούτη) και ο «Κεραμέας της Τανάγρας»¹⁸⁷ («Le rotier de Tanagra», από τα *Idylles*, Παρίσι 1885) του Henry Gréville (ψευδώνυμο της Alice-Marie-Céleste Durand-Gréville) από την Αικατερίνη Πρινάρη.¹⁸⁸ Ακόμη, από τα γαλλικά έρχεται το ανέκδοτο «Διατί βωβή η Βωβή των Πορτίκων; Ο Νικόλαος Α' και η Ραχήλ»¹⁸⁹ με μεταφράστρια τη Μαρία Δαμουλιάνου.

Στον τόμο του 1889 δημοσιεύεται το μεταφρασμένο από την Α. Γ. Πρινάρη «Ελλη. Αρχαίας υπόθεσης διήγημα»¹⁹⁰ του Jules Lemaître¹⁹¹. Η ίδια μετάφραση αναδημοσιεύεται στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* λίγο καιρό αργότερα όπου σημειώνεται:

Το εσχάτως εκδοθέν *Αττικόν Ημερολόγιον* και *Ημερολόγιον των Κυριών* του σεβαστού εκδότου κ. Ειρηναίου Ασώπιου, ομολογουμένως είνε το κάλλιστον των δημοσιευθέντων διότι εν αυτώ ευρίσκει τις περί τας δέκας ωραίας διατριβάς του εκδότου κ. Ασώπιου και πολλές άλλας σπουδαιοτάτας των εν τοις γράμμασιν διακρινόμενων. Εκ του *Ημερολογίου των Κυριών* το κατωτέρω καταχωριζόμενον αρχαίας υποθέσεως διήγημα κατά γλαφυράν μετάφρασιν της ευπαιδευτού της κ. Α. Γ. Πρινάρη, ως δείγμα της φιλοκάλου μερίμνης και καλαισθησίας των εν τω *Αττικώ Ημερολόγιω* καταχωριζόμενων έργων.¹⁹²

Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα κείμενα του Γάλλου περιηγητή Pierre Augustin Guys (1721-1799)¹⁹³ από το *Voyage Littéraire De La Grèce, Ou Lettres Sur Les Grecs, Anciens Et Modernes, Avec Un Parallele De Leurs Moeurs*,¹⁹⁴ το οποίο είχε δημοσιευτεί στο Παρίσι το 1772, ενώ το ημερολόγιο χρησιμοποιεί την έκδοση του

¹⁸⁴ Κ. Γ. Κασίνης, *Διασταυρώσεις: Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αιώνα*, τ. Α', Αθήνα, Χατζηνικολής, 1998, σ. 17.

¹⁸⁵ *HK 1890*, σσ. 59-64.

¹⁸⁶ «France Anatole», Peter France (edit.), *The new Oxford companion to literature in French*, New York, Clarendon Press, 1995, σσ. 323-324.

¹⁸⁷ *HK 1890*, σσ. 166-187.

¹⁸⁸ Gréville, *Idylles*, Paris, Plon, 1885, διαθέσιμο στο: <http://www.gutenberg.ca/ebooks/greville-idylles/greville-idylles-00-h-dir/greville-idylles-00-h.html> (ανακτήθηκε 22/6/2014).

¹⁸⁹ *HK 1890*, σσ. 121-132.

¹⁹⁰ *HK 1889*, σσ. 152-156.

¹⁹¹ «Lemaître Jules», Peter France (edit.), *ό.π.*, σ. 453.

¹⁹² Σ. τ. Δ. «Το εσχάτως εκδοθέν...» στα *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* 5, τχ. 336 (12 Ιανουαρίου 1889), σ. 166. Το διήγημα τελειώνει στο επόμενο τεύχος σσ. 175-176.

¹⁹³ Στέση Αθήνη, «Τα “παραμύθια” του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 6 (1998/99), σσ. 7-26.

¹⁹⁴ Ιφιγένεια Αναστασιάδη, «Ο Φιλέλλην Γάλλος περιηγητής Πέτρος-Αυγουστίνος Γκυσ και το ανευρεθέν εξάτομον ανέκδοτον έργον του» στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 47, σσ. 130-145, διαθέσιμο στο: <http://sykoutris.academyofathens.gr/assets/getpp.aspx?id=1405> (ανακτήθηκε 21/6/2014).

1783 (γ' έκδοση). Τα κείμενα του Guys μεταφράζει στους τόμους του 1889 και 1890 ο Κ. Φωστηρόπουλος.

Τη γερμανική λογοτεχνία στο ημερολόγιο εκπροσωπούν ο προσφιλής στον Ασώπιο¹⁹⁵ Henrich Heine και ο Johann Wolfgang Goethe. Ο Παντελής Δ. Τσιτσεκλής μεταφράζει στο *HK* του 1890 το «Εν Πολωνία οι χωρικοί, οι Ιουδαίοι, οι ευπατρίδαι, αι γυναίκες»¹⁹⁶ του Χάινε από τα γερμανικά. Είναι ένα κείμενο περιηγητικό με αναφορά στη ζωή συγκεκριμένης κάθε φορά ομάδας ανθρώπων από την Πολωνία. Στον τόμο του 1889 δημοσιεύεται το ποιμενικό δράμα «Έρωτος ιδιοτροπία»¹⁹⁷ του Goethe. Πρόκειται για το *Die Laune des Verliebten* (1767). Όπως δηλώνεται στο ημερολόγιο η Θηρεσία Αμπελά επέλεξε να μεταφράσει «εκ της γερμανικής». Επίσης, από τα γερμανικά έρχονται τα κείμενα «Το κρίνον μυθιστορικός και ιστορικός»,¹⁹⁸ «Ο βασιλεύς Λουδοβίκος και η Ελλάδα»¹⁹⁹ και «Η αδελαίς Ριστόρη και ο κατάδικος»²⁰⁰ με μεταφραστές τον Δρ. Θ. Δε Χελδράιχ, Ζ[ωή] Β[αλτάτζη] και Μαρία Δ*** αντίστοιχα.

Από την αγγλική γραμματεία προέρχεται το μοναδικό μεταφρασμένο ποίημα: «εκ των ασμάτων»²⁰¹ του William Shakespeare σε απόδοση του Ο. Ι. Ιασονίδη. Ακολουθούν τα διηγήματα «Μυστήριο»²⁰² και «Αγάπη και εγωισμός»²⁰³ με μεταφραστές την Αικατερίνα Γρ. Ζλατάνου και Ζωή Σ. Βαλτινού αντίστοιχα.

Δημοσιεύεται, επίσης, το ουτοπικό κείμενο από τα ιταλικά «Η τελευταία μέρα του έτους 1999»²⁰⁴ σε μετάφραση του Π. Α. Βάλβη.

Η μοναδική γυναίκα συγγραφέας, η οποία μεταφράζεται και το όνομά της, δηλώνεται είναι η Ρουμάνα βασίλισσα Elisabeth de Wied.²⁰⁵ Δημοσιεύεται το διήγημά της «Μια επιστολή»²⁰⁶ σε μετάφραση Γ. Α. Βαλαβάνη. Στο *AH* μεταφράζονται, επίσης, δυο διηγήματά της: «Τραγωδία έρωτος» από τον Γ.

¹⁹⁵ Κ. Θ. Δημαράς, «Η δεξίωση του Heine στο χώρο της ελληνικής παιδείας», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σσ. 286-300.

¹⁹⁶ *HK 1890*, σσ. 43-59.

¹⁹⁷ *HK 1889*, σσ. 93-119.

¹⁹⁸ *HK 1890*, σσ. 150-165.

¹⁹⁹ *HK 1889*, σσ. 136-151.

²⁰⁰ *HK 1889*, σσ. 202-211.

²⁰¹ *HK 1890*, σ. 255.

²⁰² *HK 1888*, σσ. 105-119.

²⁰³ *HK 1890*, σσ. 73-87.

²⁰⁴ *HK 1889*, σσ. 260-270.

²⁰⁵ Δ. Σ. Δεβάρης «Ελισάβετ (-Παυλίνα), βασίλισσα της Ρουμανίας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΧ', ό.π, σσ. 960-961.

²⁰⁶ *HK 1888*, σσ. 38-76.

Δουρούτη (χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Εμμένειν)²⁰⁷ και «Η σειρήν» από τον Γ. Α. Βαλαβάνη και πάλι.²⁰⁸ Κείμενο της Wied είχε δημοσιευτεί το 1882 στην *Εστία*,²⁰⁹ ενώ το 1891 μεταφράζεται η «Μιορίτζα» από το *Αττικόν Μουσείον*.²¹⁰ Από την Ανατολή δημοσιεύεται το 1890 το κείμενο του Osman Hamdi Bey «Αι γυναίκες εν Τουρκία»²¹¹ με μεταφραστή τον Εμμένειν.

Βασικά θέματα που πραγματεύονται τα μεταφρασμένα αφηγήματα και το μοναδικό ποίημα είναι η συζυγική απιστία, η οικογενειακή αφοσίωση, ο ατυχής έρωτας και η αγάπη που οδηγεί στον γάμο. Οι ηρωίδες δέχονται στωικά τη μοίρα τους και είναι πρότυπα καλοσύνης, γενναιοψυχίας.

2.2.2. Βιογραφίες

Στα τρία χρόνια του *HK* βλέπουν το φως της δημοσιότητας αρκετές βιογραφικές μελέτες που σκοπό έχουν να αναδείξουν τη ζωή και το έργο σημαντικών γυναικών. Αυτές είναι οι εξής: «Η βασίλισσα της Αγγλίας Ελισάβετ. Ιστορικός χαρακτήρ»,²¹² «Μαργαρίτα Αλβάνα Μηνιάτη. Βίος και συγγράμματα»,²¹³ «Εις ανάμνησιν»,²¹⁴ «Περί Ανύτης»,²¹⁵ «Δεσποινίς Αδριανή Λεκουβρέρ»,²¹⁶ «Η Ελληνίς μήτηρ των αδερφών Chenier»,²¹⁷ Δεν υπάρχει κάποιος επίτιτλος που να διευκρινίζει ότι πρόκειται για βιογραφίες, ωστόσο το περιεχόμενό τους ή ακόμα και οι τίτλοι υποδεικνύουν ότι ανήκουν στη συγκεκριμένη κατηγορία. Παρόλο που οι βιογραφίες δεν καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της ύλης, η έκτασή τους είναι σημαντική.

Τα πρώτα γυναικεία περιοδικά του 19^{ου} αιώνα χρησιμοποίησαν τις βιογραφίες «με την πρόθεση αποκατάστασης [της γυναίκας] ως ιστορικού υποκειμένου, με μια προσπάθεια επανατοποθέτησης [αυτής] στο κέντρο της ιστορίας».²¹⁸ Γενικότερα, τον 19^ο αιώνα θεωρείται ότι η σύγχρονη γυναίκα ασχολείται μόνο με την εξωτερική της

²⁰⁷ *AH 1884*, σσ. 161-207.

²⁰⁸ *AH 1887*, σσ. 62-80.

²⁰⁹ Carmen Sylva, «Το καμένο βουνό», *Εστία* τχ. 349, τ. 14 (5 Σεπτεμβρίου 1882), σσ. 557-559.

²¹⁰ Carmen Sylva, «Μιορίτζα», *Αττικόν Μουσείον* τχ. 5, τ. 5 (1891), σ. 56.

²¹¹ *HK 1890*, σσ. 187-193.

²¹² *HK 1888*, σσ. 180-207. Η βιογραφία συνεχίζεται στο *HK* του 1889 όπου και τελειώνει, σσ. 33-66.

²¹³ *HK 1888*, σσ. 221-238.

²¹⁴ *HK 1889*, σσ. 246-248

²¹⁵ *HK 1889*, σσ. 236-242.

²¹⁶ *HK 1890*, σσ. 193-200.

²¹⁷ *HK 1888*, σσ. 216-220.

²¹⁸ Υπήρξαν αρκετοί υποστηρικτές της άποψης ότι η γυναίκα δεν έχει ιστορία και γι' αυτό η θέση της δε μπορεί να αλλάξει. Βλ. σχετικά Judith M. Bennett, «Women's History: a study in continuity and change», *Woman's History Review*, αρ. 2, τ. 2, 1993, σ. 175 και Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σ. 232.

εμφάνιση και τη διασκέδασή της. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του συντάκτη Θ*** στο περιοδικό *Χρυσάλλης*, του οποίου ο Ασώπιος υπήρξε εκδότης.

Η γυνή του 19^{ου} αιώνας στολίζεται από πρωίας με μεταξωτά, τρίχαπτα, καλύπτρας, αδάμαντας, και ή δέχεται ή μεταβαίνει εις επισκέψεις εφ' αμάξης σχεδόν πάντοτε, διότι αι αποστάσεις κατήτησαν ανυπόφορα την σήμερον· μετά το γεύμα τρέχει εις τους περιπάτους και την εσπέρα εις τα θέατρα ή εις τας συναναστροφάς.²¹⁹

Το ημερολόγιο προσπαθεί να βγάλει από την αφάνειά του το γυναικείο φύλο, το οποίο μπροστά στην παραδοσιακή πατριαρχική κοινωνία²²⁰ φαίνεται αδύναμο και ανυπεράσπιστο.²²¹ Οι γυναίκες δεν είναι ηρωίδες με την παραδοσιακή έννοια της λέξης, αλλά έχουν διακριθεί σε ρόλους που έπαιζαν στην εκάστοτε εποχή και γι' αυτό ξεχώρισαν. Μ' αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα στη γυναίκα να κάνει μια ενδοσκόπηση,²²² ώστε να φτάσει σε μια άλλη θέαση του εαυτού της. Μέσω των βιογραφιών οι γυναίκες βλέπουν τον εαυτό τους ως κάτι ξεχωριστό.²²³ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα:

Ευτυχείς αι αγαθαί και συνεταί δέσποινα του ιερού της Παλλάδος άστεος, πάλοι ποτέ Μουσών πτολιέθρου, αι βλέπουσαι άνευ ουδεμίας ζηλοτυπίας τας φιλοδόξους εκείνας γυναίκας, αίτινες παντί σθένει πυρώνται [...] να υψωθώσιν εις υψηλότερους ορίζοντας, δικαίως φρονούσαι ότι ο υμών εαυτών ταπεινωθήσεται.²²⁴

Οι βιογραφίες δίνουν τη δυνατότητα στις γυναίκες του 19^{ου} αιώνα να διαβάσουν για προσωπικότητες που μέσα στις συνθήκες ζωής έδωσαν το δικό τους στίγμα και ξεχώρισαν.²²⁵ Ο Απόστολος Σ. Αποστολόπουλος αναφέρει σχετικά με τις συνθήκες μέσα στις οποίες έζησε η ποιήτρια Ανύτη που ξεχώρισε για το λυρικό της έργο τα εξής:

Εν τούτοις και περιορισμένη ούσα η γυνή και ολιγοφρουμένη από των ανδρών, οίτινες εφρόνουν ότι ο προορισμός της γυναικός είνε μόνον να τίκτει νόμιμα τέκνα, δεν είχαν όμως αποκτηνωθεί ως αι γυναίκες της δεσποτικής Ασίας, αλλά εφύλαττε την συναίσθηση της εαυτής ανθρωπίνης φύσεως. [...] παρά τις αρχαίους απαντώσιν ευγενείς γυναικείαι φύσεις,

²¹⁹ Θ***, «Η γυνή του ΙΘ' αιώνας», *Χρυσάλλης* τχ. 79, τ. 4 (1866), σ. 162.

²²⁰ Με τον όρο πατριαρχική κοινωνία εννοείται «ένα οικείο - κοινωνικό, ιδεολογικό και κοινωνικό σύστημα στο οποίο οι άνδρες - με τη βία, την άμεση πίεση ή μέσω της τελετουργίας, του νόμου, της γλώσσας, των εθίμων, των ετικετών, της εκπαίδευσης [...] αποφασίζουν τι ρόλο παίζει ή δεν παίζει η γυναίκα [...]». Βλ. Judith M. Bennett, «Feminism and History», *Gender and History*, αρ. 3, τ. 1, 1989, σ. 260.

²²¹ Για την αορατότητα αλλά και για σχέσεις εξουσίας που οδηγούν σε ανισότητα των φύλων έχει μιλήσει η Ελένη Βαρίκα. Βλ. Βαρίκα, *Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία*, σ. 221, διαθέσιμο στο: <http://www.mnimon.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/794/1379.pdf> (ανακτήθηκε 13/6/2014). Στην «αορατότητα» έχει αναφερθεί και η Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή*, ό.π.

²²² Sidonie Smith και Julia Watson (edit.), *Women Autobiography Theory: A reader*, University of Wisconsin Press, 1998, σ. 6.

²²³ Ο.π., σ. 18.

²²⁴ *AH 1883*, σσ. 161-162.

²²⁵ Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, ό.π., σ. 231.

αίτινες μη δυνάμεναι να καταπνίξωσι τα πληρούντα την ψυχήν αυτών αισθήματα, μετηρσιούντο εις τους ευθαλείς της ποιήσεως ανθώνας και έδρεπον αμάραντα άνθη και εκάλλυνον τας ελευθέρας αυτών ψυχάς.²²⁶

Κάποιες από αυτές τις γυναίκες είναι παντρεμένες, ενώ άλλες πεθαίνουν άτεκνες και άγαμες.²²⁷ Όσον αφορά τις έγγαμες γυναίκες ο Ε. Κ. Ασώπιος δίνει παραδείγματα γυναικών όπως η Ελληνίδα λόγια του 19^{ου} αιώνα Μαργαρίτα Αλβάνα Μηνιάτη, η οποία έζησε και έδρασε στην Ιταλία. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

Ούτως ο γάμος ου μόνον δεν παρακωλύει αλλαχού, ως παρ' ημίν τον προς τα καλά έρωτα, αλλά, και αναπτύσσει αυτόν, όρος απαραίτητος, ούτως ειπείν, γενόμενος όπως ο έρωσ ούτος καρποφορήσει. Τούτο δε και λογικόν, διότι πως είναι δυνατόν γυνή να συγγράψει περί ανατροφής τέκνων, να συντάξει κατάλληλα προς τη νεαράν ηλικίαν αναγνώσματα ή να παραστήσει εν ποιήματι, μυθιστορία, δράματι μητέρα φιλόστοργον, σύζυγον αφωσιωμένην ή ζηλότυπον, και πάντα εν γένει τα αισθήματα εκείνα, άτινα συνεπάγεται ο έγγαμος βίος, ει μη εκ πείρας έγνω ταύτα;²²⁸

Από την ύλη του *ΗΚ* αντιλαμβάνεται κανείς ότι το αναγνωστικό κοινό του ημερολογίου δεν είναι όλες οι γυναίκες, αλλά μια μερίδα γυναικών, οι οποίες ανήκουν στα εύπορα και αστικά κοινωνικά στρώματα. Ειδικότερα, οι αναφορές σε γυναίκες που έχουν υπηρετικό προσωπικό και ντύνονται με «εσθήτας της Γαλλίας και τρίχαπτα του Chantilly»,²²⁹ ενώ συνοδεύονται από ένα σκυλάκι, η προώθηση της ποίησης έναντι των άλλων ειδών, η προβολή βίων βασιλισσών ωθεί κάποιον να υποθέσει ότι το αναγνωστικό κοινό δε σχετίζεται με τη γυναίκα της λαϊκής τάξης αφού δεν έχει κάποιο κοινό στοιχείο με τα παραπάνω.

Φαίνεται ότι ο εκδότης έχει σκοπό να ανυψώσει το μορφωτικό επίπεδο του κοινού του μέσω των σύμμεικτων, των ιστορικών και επιστημονικών θεμάτων. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι παραπάνω τρεις κατηγορίες θεμάτων απαιτούν ένα κοινό, το οποίο είναι ευνοϊκά διακείμενο απέναντι στις ιδεολογικές θέσεις που προωθεί ο εκδότης.

²²⁶ *ΗΚ* 1889, σ. 238.

²²⁷ Sara Alpern (edit.), *The challenge of feminist biography. Writing the lives of modern American women*, Urbana, University of Illinois, 1992, σ. 9.

²²⁸ *AH* 1883, σ. 151.

²²⁹ *ΗΚ* 1888, σ. 245.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3.1. Η προσφυγή στην ελληνική ιστορία

Στο ξεκίνημά του το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκε ως ξενόφερτο, ως αποτέλεσμα της στείρας μίμησης της Δύσης.²³⁰ Έτσι λοιπόν, η γυναικεία κίνηση στην Ελλάδα θα έπρεπε να απομακρυνθεί από τα ξένα συμφραζόμενα και να προσπαθήσει να προσαρμοστεί στα ελληνικά δεδομένα. Εφόσον θα γινόταν αυτή η προσπάθεια για εδραίωση της γυναικείας κίνησης στον ελληνικό χώρο, θα έπρεπε να αναζητηθούν οι ρίζες της για να ενταχθεί στην ελληνική ιστορία.²³¹

Όπως στην Ευρώπη έτσι και στην Ελλάδα οι εκδότες περιοδικών και εφημερίδων Καλλιρρόη Παρρέν, Ειρηναίος Ασώπιος και Βλάσης Γαβριηλίδης²³² ασχολήθηκαν με τα αιτήματα των γυναικών. Συγκεκριμένα, η Καλλιρρόη Παρρέν και ο Ειρηναίος Ασώπιος χρησιμοποίησαν «τον νομιμοποιητικό λόγο της ιστορίας» για να δώσουν «στη σύγχρονη [...] γυναικεία κίνηση το απαραίτητο ιστορικό βάθος που θα τη διευκόλυνε να απαιτήσει την ένταξή της στον εθνικό κορμό. Προϊόν της προσπάθειας αυτής υπήρξε η συγκρότηση μιας εναλλακτικής αφήγησης που τοποθετούσε τη γυναικεία εμπειρία στο επίκεντρο της ιστορικής αναζήτησης, αναδεικνύοντας το γυναικείο φύλο σε υποκείμενο της ιστορίας. Ως διακριτή ιστορική κατηγορία με τη δική της ιδιαίτερη συνεισφορά στον ανθρώπινο πολιτισμό [...] οι Ελληνίδες μπορούσαν να διεκδικήσουν πειστικά μια συλλογική κοινωνική ταυτότητα και να υπονομεύσουν αποτελεσματικά την υποτιθέμενη προσκόλλησή τους στην ακινησία της φύσης. Με τον τρόπο αυτό αποκτούσαν τη δυνατότητα να δώσουν από καλύτερες θέσεις τη μάχη των δικαιωμάτων τους».²³³ Η αξία της ιστορίας στις απαρχές του γυναικείου κινήματος είναι σημαντική και αυτό γίνεται φανερό μέσα από το *ΗΚ* και από το παρακάτω απόσπασμα:

²³⁰ Από την ίδρυση του κράτους δημιουργούνται δυο αντίθετες ομάδες. Αυτοί που υποστηρίζουν τη Δύση και τον τρόπο ζωής που αυτή συνεπάγεται και αυτοί που θέλουν να απομακρυνθούν από τη Δύση, θέλοντας να ανακαλύψουν ξανά την ελληνικότητα στη χώρα τους. Έτσι, το γυναικείο ζήτημα είναι μοιραίο στις αρχές του να κληθεί να απαντήσει προς τα πού θα κινηθεί. Βλ. Maria Anastasopoulou, «Feminist Discourse and Literary Representation in Turn – of- the - Century Greece: *Kallirrhōē Siganou-Parren's "The Books of Dawn"*», *Journal of Modern Greek Studies* 15 (1997), σ. 3.

²³¹ Αγγέλικα Ψαρρά, «Το δώρο του Νέου Κόσμου: Οι Ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Δύσης και Ανατολής (1880-1930)», Τσαλάρ Κένντερ και Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: Πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη 1850-1950*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008, σσ. 227.

²³² Ο Γαβριηλίδης υποστήριξε σθεναρά τα δικαιώματα των γυναικών. Μέσω της *Ακροπόλεως* ασχολήθηκε με την κοινωνική θέση της γυναίκας, «την εξάρτησή της από τον άνδρα, την έλλειψη πρωτοβουλίας» κ. ά. Βλ. σχετικά Δημήτρης Σταμέλος, *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας: Βλάσης Γαβριηλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος – Ραμπαγάς*, Γλάρος, 1982, σ. 50.

²³³ Ψαρρά, *ό.π.*, σσ. 227-228.

Αλλ' η πάσαν αντίρρησιν φιμούσα ιστορία στρατεύεται υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων, γενναίως υπέρ ευρύτερου κύκλου ενεργείας και δράσεως συνηγορούσα.²³⁴

Το ελληνικό γυναικείο κίνημα ήταν αναπόφευκτο να επηρεαστεί από το δυτικοευρωπαϊκό· ωστόσο, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές 20^{ου} διαφαίνονται συχνές προσπάθειες των γυναικών να συνδέσουν τα αιτήματά τους με τον ελληνισμό. Το γυναικείο κίνημα για να γίνει αποδεκτό έπρεπε να αναδείξει τα ελληνικά του στοιχεία. Η ιστορία, λοιπόν, και, κυρίως, η προσφυγή στην ελληνική αρχαιότητα ήταν ένας πρόσφορος τρόπος μέσω του οποίου θα διαμόρφωναν την ταυτότητα της ελληνικής γυναικείας κίνησης.²³⁵

Η ελληνική κοινωνία, όμως, δεν ήταν έτοιμη να υποδεχτεί «παράλογες υπερβολές» και «εξαιρέσεις», ενώ πάντα ήταν ανοιχτό το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας τέτοιας μελλοντικής κατάστασης. Ο Ασώπιος εντάσσεται στους «άντρες θιασιώτες της γυναικείας χειραφέτησης [οι οποίοι] εξόρκιζαν τον μαχητικό φεμινισμό κολακεύοντας τις πιο ανώδυνες εκδοχές της γυναικείας κίνησης».²³⁶ Είναι χαρακτηριστική η άποψή του:

Δυστυχώς όμως οι γυναίκες, άκραι εν παντί νωθρότητι ή ενεργεία λησμονούσι το της αρχαίας σοφίας: **Σπεύδε βραδέως** [η υπογράμμιση ανήκει στον Ασώπιο].²³⁷

Συνεχίζοντας αναφέρει:

Αν οι γυναίκες εγίνωσκον μάλλον την ιστορίαν ή την συρμολογίαν, θαρραλεώτερον και αποτελεσματικώτερον θα υπεστήριζον ας σήμερον πανταχού γης, και εν Ευρώπη και εν Αμερική προβάλλουσιν απαιτήσεις, ή τουλάχιστον τινας τούτων, τας λογικωτέρας, διότι απέναντι της ιστορίας και η ισχυροτάτη των αντιρρήσεων καταθραύεται.²³⁸

Η Δύση (Ευρώπη και Αμερική) θεωρήθηκε από τους πολέμιους της χειραφέτησης «ως άντρο εκφυλισμού, διαφθοράς και άνθισης κάθε είδους υλιστικών θεωριών, ικανό να μειώνει τον ελληνισμό, επιβάλλοντας του πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης αντίθετα προς τη φυσική και θεία τάξη των πραγμάτων».²³⁹

Ο Ασώπιος μέσω του *HK* θέλησε να δώσει έναν ελληνικό χαρακτήρα και

²³⁴ *HK 1890*, σ. 120.

²³⁵ Ψαρρά, «Το δώρο του Νέου Κόσμου...», ό.π., σ. 229. Αργότερα, η διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας θα προωθηθεί μέσω της συμμετοχής αυτών στις εθνικές κρίσεις με αποκορύφωμα τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Βλ. Efi Avdela and Angelica Psarra, «Emerging “Greekness”: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century», *Mediterranean Historical Review*, αρ. 1, τ. 20, June 2005, σ. 71.

²³⁶ Ψαρρά, ό.π., σ. 231.

²³⁷ *HK 1890*, σ. 120.

²³⁸ *HK 1890*, σ. 132. Οι πηγές από τις οποίες αντλεί το υλικό του είναι: Ησιόδος *Έργα και Ημέραι*, τα *Ηλιακά* του Πανσανία, η *Γένεσις*, το *L'Europe Au Moyen Age* του Henry Hallam, *La femme biblique : sa vie morale et sociale, sa participation au développement de l'idée religieuse* της Clarisse Bader και το *La femme dans l'Inde antique* επίσης της ίδιας.

²³⁹ Ψαρρά, ό.π., σ. 232.

βάθος στο γυναικείο κίνημα, χωρίς, όμως, η στάση του να είναι πλήρως αρνητική απέναντι στη Δύση. Μέσα από τα κείμενά του φαίνεται να παρακολουθεί τι συμβαίνει στην Ευρώπη και την Αμερική.²⁴⁰

Πού βρίσκεται η Ελλάδα σε σχέση με τη Δύση και την Ανατολή; Η Δύση παρουσιάζεται «προηγμένη» και η Ανατολή «καθυστερημένη», «φορέας της αμάθειας, κακίας, ψεύδους».²⁴¹ Με βάση τον γεωγραφικό διαχωρισμό του κόσμου η Αθήνα αποκαλείται από τον Ασώπιο «οι Παρίσιοι της Ανατολής».²⁴² Η τοποθέτηση της Ελλάδας στο κέντρο αυτού του χάρτη δείχνει ότι η Ελλάδα χρειαζόταν να κάνει αρκετά βήματα ακόμα για να διεκδικήσει τα δικαιώματα των Ελληνίδων. Θα μπορούσε να τα πετύχει εφόσον ακολουθούσε μερικώς το πρότυπο της Δύσης, έχοντας πάντα υπόψη της το ιστορικό της υπόβαθρο για να αποφύγει τυχόν πιθηκισμούς και υπερβολές. Ξεχώριζε, όμως, από την Ανατολή, παρ' όλο που όπως υποστηρίζει ο Ασώπιος «είμεθα πάντοτε κατά τι λαός ανατολικός»,²⁴³ αφού η Ελλάδα θεωρείται οπισθοδρομική στο θέμα των γυναικών.²⁴⁴

Η επαφή του ίδιου και των συντακτών του ημερολογίου με την ευρωπαϊκή κίνησή τους παρείχε τη δυνατότητα «να αντλήσουν ιδέες, να ιεραρχήσουν τα αιτήματα, να μετρήσουν τις αντιδράσεις, να συλλογιστούν τις συμμαχίες τους και να εμπνευστούν τρόπους αντιμετώπισης των αντιπάλων τους».²⁴⁵ Για να δημιουργηθεί μια συλλογική ταυτότητα των γυναικών, το κοινό ιστορικό τους παρελθόν αποτελούσε βασικό συστατικό και «μία από τις εκφράσεις συνείδησης του φύλου».²⁴⁶ Το παρελθόν έπρεπε να αντιμετωπιστεί από μια καινούρια οπτική. Οι υπέρμαχοι της γυναικείας χειραφέτησης όπως ο Ασώπιος θα χρησιμοποιήσουν το παρελθόν, «μία από τις ελάχιστες πηγές εθνικής υπερηφάνειας».²⁴⁷ Σ' αυτό το παρελθόν οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι αόρατες. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω παράδειγμα:

[η γυνή] έζει αφανώς εν τῷ γυναικωνίτῃ, - χαρεμίῳ ὑπὸ ηπιότεραν μορφήν -, και ετήκετο βλέπουσα εαυτήν [...], νόμιμον σύζυγον και μητέρα, παραγκωνιζομένην.²⁴⁸

²⁴⁰ *HK 1890*, 132-149 και *HK 1889*, σσ. 251-256.

²⁴¹ Ψαρρά, «Το δώρο του Νέου Κόσμου...», *ό.π.*, σ. 237.

²⁴² *HK 1890*, σ. 135.

²⁴³ *AH 1883*, σ. 155.

²⁴⁴ Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 242.

²⁴⁵ *Ο.π.*, σ. 241.

²⁴⁶ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, ²1996, σ. 341.

²⁴⁷ *Ο.π.*

²⁴⁸ *HK 1888*, σ. 13. Οι πηγές που αξιοποιεί είναι: η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, ο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα, οι *Ιστορίες* του Ηροδότου, το *Κατά Νεαίρας* του Ξενοφώντος, τα *Βοιωτικά* του Πανσανία, τα *Στρατηγήματα* του Πολύαινου, οι *Βίοι Παράλληλοι* του Πλουτάρχου, *Τα εις τον Τυανέα Απολλώνιον*

Η θέση των γυναικών μπορούσε να αποκατασταθεί μέσω της ιστορίας²⁴⁹ και αυτό αποδεικνύεται από το *HK* μέσω του παραδείγματος των Σπαρτιατισσών. Σύμφωνα με τη μελέτη του Ασώπιου «Η γυνή κατά την αρχαιότητα και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους»²⁵⁰, οι Σπαρτιάτισσες με τη θέλησή τους μπορούσαν να επηρεάσουν τους άντρες τους και αποτέλεσαν δείγμα της μη αποδοχής του παθητικού ρόλου της γυναίκας:

Όσον αλλαχού διατέλουν αύται εν υποτελεία τε και αφανεία, τόσον ενταύθα ήσαν ελεύθεραι, επιφανές εν την πολιτείαν πρόσωπον διαδραματίζουσαι, και τα μάλιστα επί των ανδρών ισχύουσαι, έξεστι δε ειπείν, ότι εν Σπάρτη αι γυναίκες κυβερνώσι τους άνδρας.²⁵¹

Η προσπάθεια «ανασύστασης μιας γυναικείας μνήμης»²⁵² δεν συνδέθηκε μόνο με την αρχαιότητα, αλλά συμπεριέλαβε ολόκληρη την ανθρώπινη Ιστορία, η οποία έγινε πηγή λήψης παραδειγμάτων της θετικής προσφοράς των γυναικών. Στο ημερολόγιο με την ιστορία των γυναικών ασχολήθηκε μόνο ο Ασώπιος και γι' αυτόν «η της γυναικός ιστορία, και κατά τους αρχαίους και κατά τους νεώτερους χρόνους, εν πάση εποχή, είναι η ιστορία αυτού του πολιτισμού».²⁵³

Το ιστορικό γεγονός ερχόταν να αντιστρέψει την κυρίαρχη ανδροκρατική αντίληψη, τοποθετώντας δίπλα στα «κλέα ανδρών» τα «κλέα γυναικών». Χρησιμοποιήθηκαν ιστορικά πρόσωπα, ως πρότυπα για τις γυναίκες (Ανύτη, Ευδοκία, Πουλχερία, Ελισάβετ της Αγγλίας). Πρόκειται για μορφές που σκοπό είχαν «να καταστήσουν τις γυναίκες ορατές μέσα στο ανθρώπινο παρελθόν, να αμφισβητήσουν την ιδέα ότι οι άνδρες είναι οι μοναδικοί δημιουργοί της ιστορίας και του πολιτισμού».²⁵⁴

Ο Ασώπιος επιχείρησε να κάνει μια κριτική ανάγνωση του παρελθόντος. Η ανδρική κυριαρχία και ο ανταγωνισμός των δυο φύλων οδηγούσαν σε αλλοιώσεις των γεγονότων που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της ιστορίας.²⁵⁵ Όπως ενδεικτικά αναφέρει:

Το μήλον της Εύας, όπερ ουδένα ουδέποτε τη Εβραία γυναικί ενεκόλαψε μώμον, ως πάσα η Γραφή μαρτυρεί, το μήλον παρέσχεν, ως μη ώφελε, τοις πλείστοις των Πατέρων αφορμήν

του Φιλοστράτου, το *Histoire abrégée de la littérature grecque* του Frederic Schoell, το *Étude sur la condition privée de la femme* του Paul Gide και το *Λεξικό της ελληνικής αρχαιολογίας* των W. Smith και Δ. Πανταζή.

²⁴⁹ Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 341.

²⁵⁰ *HK 1888*, σ. 19.

²⁵¹ Ό.π.

²⁵² Βαρίκα, ό.π., σ. 342.

²⁵³ *HK 1888*, σ. 5.

²⁵⁴ Βαρίκα, ό.π.

²⁵⁵ Ό.π.

όπως επιρρίψωσιν επί του προσώπου της γυναίκος τον ρύπον του προπατορικού αμαρτήματος. Και ιδού η Χριστιανή ρερυπωμένη, μεμολυσμένη, ακάθατος.²⁵⁶

Το γεγονός ότι αμφισβητείται μέσω του ημερολογίου η κυρίαρχη χριστιανική παράδοση, στην οποία η γυναίκα θεωρείται κατώτερη του άνδρα, δημιουργεί μια διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων που εμφανίζεται προκλητική απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία. Στο ημερολόγιο προβάλλονται ανθρώπινες αξίες όπως η γενναιοδωρία, των οποίων «οι ιστορικοί φορείς είναι οι γυναίκες».²⁵⁷ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από το παρακάτω απόσπασμα:

Εν δε τοις Αγίοις Τόποις, –όθεν πλείστα όσα ιερά κειμήλια εις Κωνσταντινούπολη αποκομίζεται–, αι γενναιοδωρία αυτής [Ευδοκίας] και τα ευαγή άπερ ανήγειρεν ιδρύματα υπερβάλλουσι και αυτής της αγίας Ελένης τας γενναιοδωρίας.²⁵⁸

Υπάρχει η ανάγκη να τονιστεί η συμμετοχή των γυναικών σε σημαντικές στιγμές της ιστορίας και η ανάδειξη της προσφοράς τους. Η ανάγνωση του παρελθόντος και η προβολή της γυναικείας συλλογικής μνήμης οδηγούν το ημερολόγιο να συλλαμβάνει «τις γυναίκες ως ξεχωριστή κατηγορία με τη δική της συνεισφορά στον πολιτισμό, [...] αλλά και τα δικά της ιστορικά συμφέροντα».²⁵⁹

Αυτό που προβάλλει το έντυπο είναι ότι «οι γυναίκες δεν είναι απύσες από τη σκηνή της ιστορίας [...] αλλά παρέμειναν κρυμμένες εξαιτίας των φαινομενικά οικουμενικών και αντικειμενικών κατηγοριών της [ιστοριογραφίας] που αντιστοιχούσαν στην πράξη σε μια αντρική ματιά».²⁶⁰ Εξετάζοντας τις αρχές του γυναικείου κινήματος, αυτό θα έπρεπε να συνδεθεί με το παρελθόν και την ιστορία. Το παρελθόν θα αντανakλούσε τις αλλαγές που υφίσταται η θέση της γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι και τον 19^ο αιώνα. Στην ουσία, το *HK* βοηθούσε στη δημιουργία μιας γέφυρας, η οποία υποδείκνυε τη συνέχεια της γυναικείας ιστορίας και έτσι θα καλύπτονταν οποιαδήποτε κενά προέκυπταν.²⁶¹

Δημιουργείται λοιπόν, μια αφήγηση, η οποία συνδέει το παρελθόν με το

²⁵⁶ *HK 1888*, σ. 29.

²⁵⁷ Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σσ. 344-345.

²⁵⁸ *HK 1888*, σ. 88. Οι πηγές από τις οποίες αντλεί το υλικό είναι: η *Χρονογραφία* του Ι. Μαλάλα, η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη του Ομολογητή, το *Λεξικό Σουίδα*, η *Σύνοψις Ιστορική* του Γ. Κεδρηνού, η *Σύνοψις ιστοριών* του Ι. Σκυλίτση, η *Σύνοψις Χρονική* του Κ. Μανασσή, το *Περί παρθενίας* του Χρυσοστόμου και το *Chronographie Byzantine* του W. Muralt.

²⁵⁹ Βαρίκα, ό.π., σσ. 344-346.

²⁶⁰ Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 56.

²⁶¹ Judith M. Bennett, «Medieval Women, Modern Women: Across the Great Divide», David Aers (επιμ.), *Culture and History 1350-1600. Essays on English Communities, Identities and Writing*, Wayne State University Press, 1992, σ. 147.

παρόν και αναδεικνύει την ανάγκη για αλλαγή. Το *HK* αποδεικνύει ότι η ιστορία των γυναικών έχει άμεση σχέση με την εξουσία. Το παρελθόν δείχνει ότι η θέση της γυναίκας επηρεάστηκε από την κλασική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τον χριστιανισμό. Είτε καλύτερεύει είτε χειροτερεύει, ο ρόλος της γυναίκας αλλάζει και αυτό που αντέχει στο χρόνο είναι η ανδροκρατική ιδεολογία, η οποία και αυτή αλλάζει με τη σειρά της (ο άντρας της αρχαιότητας μετατρέπεται στον Πατέρα της εκκλησίας).²⁶²

Ο Ασώπιος προσπάθησε να δείξει «πως η ιστορία, ο μαγικός αυτός καθρέφτης της εθνικής συνείδησης, διαθέτει και τη γυναικεία του συνιστώσα».²⁶³ Αλλωστε, όπως υποστηρίζεται «ιστορία και μνήμη θεωρήθηκαν σημαντικές για να ενσωματώσουν τη γυναίκα στη δημόσια σφαίρα».²⁶⁴ Αυτό που επιχειρεί ο Ασώπιος μέσω του ημερολογίου του δε βρίσκεται έξω από το κλίμα της εποχής του. Σημαντική είναι η θέση της ρομαντικής ιστοριογραφικής εκδοχής με κύριο εκπρόσωπο τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος υπερασπίστηκε την ενότητα της ελληνικής ιστορίας. Αποδεικνύεται λοιπόν με βάση το *HK* ότι μέσω της ιστορίας οι γυναίκες θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την άποψη εκείνη που τις ήθελε παθητικές. Όπως κάθε κίνημα στις αρχές του χρειάζεται την ιστορία για να νομιμοποιηθεί ο λόγος του και να αποκτήσει βάθος έτσι και το γυναικείο κίνημα είχε ανάγκη την ιστορία.²⁶⁵

3.2. Η αντίληψη για τη θέση της γυναίκας στις στήλες «Σύμμικτα» και «Ιστορικά»

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να διαγράψει πώς προσδιορίζεται και σκιαγραφείται η θέση της γυναίκας στο *HK* μέσα από τις κατηγορίες «Ιστορικά» και «Σύμμικτα» του *HK*. Για την υπεράσπιση των επιχειρημάτων χρησιμοποιήθηκε όπου κρίθηκε σκόπιμο και το *AH*. Το *HK* με κέντρο τη γυναίκα κινείται γύρω από πέντε άξονες και αυτοί είναι οι εξής: α. η φύση της, β. η σημασία της εκπαίδευσής της, γ. ο φιλανθρωπικός της ρόλος, δ. το δικαίωμά της στην εργασία και ε. το πολιτικό της δικαίωμα.

Η στάση του *HK* αποδεικνύεται εν μέρει θετική απέναντι στις γυναίκες. Μέσω

²⁶² Judith M. Bennett, «Confronting Continuity», *Journal of Women's history* 9 (Φθινόπωρο 1997), σ. 75.

²⁶³ Αγγέλικα Ψαρρά, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή Η “συνετή” ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, Αθήνα, Εκάτη, 1999, σ. 415.

²⁶⁴ Sylvia Paletschek – Pietrow Ennker, «Women's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth Century: Conclusions», Sylvia Paletschek (Hrsg), *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective*, Stanford, Calif: Stanford University Press, 2004, σ. 302.

²⁶⁵ Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 415.

των ιστορικών κειμένων γίνεται μια περιδιάβαση της υποτιμημένης θέσης της γυναίκας από την αρχαιότητα, ενώ τονίζεται ο πραγματικός σκοπός της στην κοινωνία. Τα ιστορικά κείμενα του *HK* είναι τα εξής: «Η γυνή κατά την αρχαιότητα και τους πρώτους του χριστιανισμού αιώνας»,²⁶⁶ «Επιφανείς του Βυζαντίου δέσποιναι»,²⁶⁷ «Η γυνή κατά τους νεότερους χρόνους».²⁶⁸ Η γυναικεία χειραφέτηση αντιμετωπίζεται θετικά ως ένα βαθμό στην στήλη «Σύμμικτα»: «Η οικογένεια»,²⁶⁹ «Εκ του ξύλου της γνώσεως: Εύα και Πανδώρα»,²⁷⁰ «Γυναικών αρεταί και κακίαι»,²⁷¹ «Αι γυναίκες εν τη ταχυδρομική και τηλεγραφική υπηρεσία»,²⁷² «Το χρυσούν δέρας ήτοι τα πολιτικά των γυναικών δικαιώματα»,²⁷³ «Εν τίποτε»,²⁷⁴ «Συζυγικά αρεταί»,²⁷⁵ «Γενναίοι εν λόγοις, εν έργοις εξηταβελόνα»,²⁷⁶ «Πτηνά και γυναίκες».²⁷⁷ Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες μπορούν να μορφώνονται, να δρουν στον επαγγελματικό χώρο, όχι όμως, και στον πολιτικό, αφού είναι κάτι αντίθετο στη φύση τους. Το ημερολόγιο βλέπει τη γυναίκα τόσο μέσα στο σπίτι ως σύζυγο, κόρη, οικοδέσποινα και μητέρα όσο και έξω απ' αυτό ως κοινωνικό ον. Μέσω λοιπόν των πέντε ζητημάτων που πραγματεύεται το *HK*, δηλαδή τη φύση της γυναίκας, τη σημασία της εκπαίδευσής της, τον φιλανθρωπικό της ρόλο, το δικαίωμά της στην εργασία και το πολιτικό της δικαίωμα γίνονται εμφανείς οι απόψεις του εκδότη, αλλά και αυτές των συντακτών του ημερολογίου.

Α) Από το πρώτο κείμενο του *HK* «Η γυνή κατά την αρχαιότητα και τους πρώτους του χριστιανισμού αιώνας» υποστηρίζεται ότι «οι μεν άνδρες ποιούσι τους νόμους, αι δε γυναίκες ποιούσι τα ήθη»²⁷⁸ διακρίνοντας το πεδίο δράσης των γυναικών από αυτό των ανδρών. Με τους νόμους εννοείται η συμμετοχή των ανδρών στην κοινωνία και στην πολιτική, ενώ με τα ήθη ορίζεται ο ρόλος της γυναίκας μέσα στο σπίτι. Οι διαφορές μεταξύ των αντρών και των γυναικών ορίζονται με βάση τη φύση των δυο

²⁶⁶ *HK* 1888, σσ. 1-37.

²⁶⁷ *HK* 1888, σσ. 79-103.

²⁶⁸ *HK* 1888, σσ.123-129.

²⁶⁹ *HK* 1889, σσ. 67-77.

²⁷⁰ *HK* 1889, σσ. 78-92.

²⁷¹ *HK* 1889, σσ. 120-135.

²⁷² *HK* 1890, σσ. 111-120.

²⁷³ *HK* 1890, σσ. 132-149.

²⁷⁴ *HK* 1888, σσ. 130-134.

²⁷⁵ *HK* 1888, σσ. 135-144.

²⁷⁶ *HK* 1888, σσ. 147-155.

²⁷⁷ *HK* 1888, σσ. 208-215.

²⁷⁸ *HK* 1888, σ. 5.

φύλων. Η αποστολή της γυναίκας είναι διαφορετική από αυτή του άντρα εξαιτίας των φυσικών της χαρακτηριστικών.²⁷⁹ Ενδεικτική είναι η άποψη:

Η γυνή είναι φύσει ευαισθητότερα του ανδρός, την δε φυσική ταύτην ευαισθησίαν αναπτύσσει εις βαθμόν καταστάσεως νοσηράς, και καθίστησιν υπερευαίσθησίαν²⁸⁰ ο άεργος και μαλθακός των πόλεων βίος.²⁸¹

Συνεχίζοντας, στο κείμενο διατυπώνεται χαρακτηριστικά ότι:

Ως προς δε την οργήν των γυναικών τη ανδρική συνέσει και ψυχραιμία απόκειται η κατεύνασις.²⁸²

Το *HK* προβάλλει την εικόνα που έχει η κοινωνία σχετικά με τη φύση της γυναίκας: η φύση θέλει τη γυναίκα να ακολουθεί τα συναισθήματά της, να είναι ευαίσθητη, άλλοτε να είναι «φαιδρά και ομιλητική» και άλλοτε «δύσθυμος και σιωπηλή».²⁸³ Η γυναίκα διακατέχεται από πάθη όπως η ζηλοτυπία και η φιλοκαλία. Είναι λαλίστερη των ανδρών και μαζί με την πονηριά και το ψεύδος ξεχωρίζει. Οι άντρες είναι πιο ειλικρινείς από τις γυναίκες, προσέχουν τα λόγια τους και είναι συνετοί και ψύχραιμοι.²⁸⁴

Παρόλες όμως, τις διαφορές μεταξύ των δυο φύλων το *HK* υπερασπίζεται την κοινωνική τους ισότητα.²⁸⁵ Το έντυπο κάνοντας προσπάθεια να ενισχύσει τη θέση αυτή και μέσα από ένα χριστιανικό πλαίσιο δηλώνει σθεναρά:

Ο ανήρ είναι το συμπλήρωμα της γυναίκας, και η γυνή το του ανδρός· ούτοι είναι εν κατά τας κλίσεις, τας αρχάς και τους σκοπούς των.²⁸⁶

Σε άλλο κείμενο αναφέρονται τα ακόλουθα:

Και εποίησεν ο Θεός τον άνθρωπο· κατ' εικόνα εποίησε αυτόν· άρσεν και θήλυ εποίησεν αυτούς· ως επί ίσης και δια του Ευαγγελίου εν ω πολλαχού ο υιός του Θεού καλείται Υιός του ανθρώπου, ότε μόνον μητέρα είχε.²⁸⁷

Η γυναίκα, και αυτό προωθείται από το ημερολόγιο, πρέπει να αντιληφθεί ότι δεν είναι πλέον «πλάσμα ατυχές, ατελές, παρόραμα της φύσεως, ον υποδεέστερον του

²⁷⁹ Με βάση τη φύση των γυναικών δημιουργήθηκαν τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία. Βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα...*, ό.π., σσ. 19-20.

²⁸⁰ Η υστερία τον 19^ο αιώνα συνδέεται με τις γυναίκες και υποστηρίζεται ότι αποτελεί πνευματική διαταραχή αυτών. Θεωρητικοί του γυναικείου ζητήματος, γιατροί και ψυχαναλυτές θεωρούν η υστερία είναι προϊόν των καταπιεσμένων κοινωνικών ρόλων των γυναικών και δεν οφείλεται στη φύση τους. Βλ. σχετικά Elaine Swalter, «Hysteria, Feminism and gender», Sander L. Gilman κ.ά, *Hysteria beyond Freud*, University of California Press, 1993, σσ. 286-188.

²⁸¹ *HK 1889*, σ. 132

²⁸² *HK 1889*, σ. 133.

²⁸³ *HK 1889*, σ. 122.

²⁸⁴ *HK 1889*, σσ. 120-135.

²⁸⁵ Για το ζήτημα της «ισότητας στη διαφορά» βλ. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών...*, ό.π., σ. 84.

²⁸⁶ *HK 1889*, σ. 75.

²⁸⁷ *HK 1888*, σσ. 34.

ανδρός, και κατ' ακολουθίαν δούλην αυτού»,²⁸⁸ αλλά ότι είναι «ο κυριώτερο[ος] μοχλ[ός] της οικιακής ευδαιμονίας, ο κύριο[ς] παράγοντ[α]ς καλών πολιτών, απόστολο[ς] αληθ[ή]ς των του Σωτήρος θείων διδαγμάτων».²⁸⁹

Β) Όσον αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση ήδη από το πρόλογο του *HK* τονίζεται ότι «η παιδεία είναι ο πρώτιστος της γυναικός κόσμος».²⁹⁰ Στη γυναίκα θα έπρεπε να δοθεί η δυνατότητα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κάτι που μέχρι τότε θεωρούταν αγαθό μόνο των αντρικού φύλου,²⁹¹ αν και όπως θα διατυπωθεί και παρακάτω, ο Ασώπιος διατηρούσε κάποιες επιφυλάξεις στο κατά πόσο είναι αγαθό και των αντρών.

Ήδη από την περίοδο του Διαφωτισμού σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Κοραΐς, ο Ρήγας και ο Νεόφυτος Βάμβας είχαν θέσει το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. Με την υποστήριξη των λόγιων οπαδών των Φώτων και των Φαναριωτών η γυναικεία εκπαίδευση ήρθε στο προσκήνιο. Οι Φαναριώτες έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στα γράμματα αφού «συμμετέχουν οι ίδιοι στην πνευματική ζωή, μεριμνούν για τη ζωή των υπηκόων τους και για τη διάδοση της παιδείας σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα –εδώ θα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι μεριμνούν ακόμη για τη διάδοση της παιδείας και στο γυναικείο φύλο της τάξης τους».²⁹² Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι Φαναριώτισσες να απολάμβαναν περισσότερες ελευθερίες στην εκπαίδευση απ' ότι οι υπόλοιπες Ελληνίδες.²⁹³

Ο Ασώπιος φαίνεται πως συμεριζεται τις απόψεις του Διαφωτισμού σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση:

²⁸⁸ *HK 1890*, σ. 141.

²⁸⁹ *HK 1889*, σ. 77.

²⁹⁰ *HK 1888*, πρόλογος.

²⁹¹ Το φύλο των μαθητών έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ενώ οι άνδρες είχαν πρόσβαση με βάση τη νομοθεσία στην πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι γυναίκες απόκτησαν ίσες ευκαιρίες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μόλις το 1929 μετά από μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου. Οι γυναίκες δεν είχαν ίσα δικαιώματα με τους άνδρες στην εκπαίδευση και αυτό φαίνεται αφού τα κορίτσια παρότι ξεκινούσαν με ίσες ευκαιρίες με τους άντρες στο τέλος δε μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Βλ. σχετικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”. Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β', Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σ. 479 και Κατερίνα Δαλακούρα, *Φεμινιστική συνείδηση και γυναικεία εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες του 19^{ου} αιώνα: μια σχέση που δύσκολα ανιχνεύεται*, σ. 5, διαθέσιμο στο: <http://www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/20061017/Dalakoura.pdf> (ανακτήθηκε 18/7/2014).

²⁹² Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σσ. 35-36, 43.

²⁹³ Ό.π. και Sophia Denissi, «The Greek Enlightenment and the Changing Cultural Status of Women», *Σύγκριση* 12 (Οκτώβριος 2001), σσ. 42-47.

εν τη Ανατολή[...] φρονούντες ότι η γυνή επλάσθη ίνα ζει πάντοτε εν τῷ σκιάφωτι, ίνα έχει και πνευματικά καφάσια και διάγει αιωνίως τον βίον εν ημιαθεία, αλλ' η Δύσις εντόνως διαμαρτύρεται κατά του σκιάφωτος τούτου, ζητούσα υπέρ της γυναικός πλήρη τον ήλιον.²⁹⁴

Ενδεικτική είναι και η παρακάτω άποψη: «εν Ελλάδι [...] αι γυναίκες [...] ζώσιν εν σκοτία και άσιτοι, άτε μη απολαύουσαι του φωτός της θείας επιστήμης και μη γευόμεναι του άρτου εκείνου της ψυχής, όπερ παρέχει του πνεύματος η ανάπτυξις».²⁹⁵

Δεν είναι όμως, η πρώτη φορά που ο Ασώπιος υπερασπίζεται το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση. Ήδη από το 1883 είχε προσπαθήσει να πείσει για την αναγκαιότητά της²⁹⁶, αφού οι γυναίκες δεδομένων και των ευθυνών τους ως μητέρες και σύζυγοι πρέπει να μορφώνονται:

Αλλ' είναι τάχα απολύτου ανάγκης η ελευθέριος της γυναικός εκπαίδευσις; [...] Δεν αρκεί να είναι φιλόστεργος μήτηρ, να θηλάζει τα τέκνα αυτής ως δικαίως ήθελεν ο Ρουσσώ [...]; Δεν αρκεί να είναι αγαθή οικοδέσποινα και καλή χριστιανή, να επιμελήται του οίκου και τέκνων αυτής, να διδάσκει αυτά το σημείον του ζωοποιού σταυρού [...]; Βεβαίως, κατά τους μάκαρας χρόνους του αγαθού Ησιόδου η γυναικεία εκπαίδευσις δε φαίνεται να εθεωρείτο εκ των ων ουκ άνευ, αλλά σήμερα, ότε και αυτοί οι κωφάλαλοι τυγχάνουσιν τοιαύτης, είναι δίκαιον [...] να διατελεί εν υποδεεστέρα των κωφαλάλων μοίρα;²⁹⁷

Για να υποστηρίξει την ανάγκη εκπαίδευσης των γυναικών ο Ασώπιος πρόβαλλε τα ηθικά πλεονεκτήματα αυτής, δίνοντας μια απάντηση σε όσους τάσσονταν εναντίον της:

παρά τῷ γυναικείῳ φύλῳ η παιδεία, η αληθής όμως παιδεία, ου μόνον δε χαλαρώνει την αρετήν της γυναικός, ως εσφαλμένως παρ' ημίν υπό πολλών νομίζεται, αλλά περιφρουρεί αυτήν, δια της μελέτης της ιστορίας ισχυροποιούσα· και αι [...] εκείναι επιφανείς δέσποιναί, υψίστης συζυγικής αφοσιώσεως υποδείγματα, ήσαν εξόχου παιδεύσεως γυναίκες.²⁹⁸

Η άποψη όμως, περί μορφώσεως της γυναίκας δε φαίνεται να βρήκε πολλούς υποστηρικτές. Η ελληνική κοινωνία δεν είδε θετικά αυτό το αίτημα των γυναικών.²⁹⁹

Η λύση που πρότειναν τα αρσενικά μέλη της κοινωνίας ήταν μία: οι γυναίκες δεν πρέπει να μορφώνονται.³⁰⁰ Ο Ασώπιος χωρίς να προβεί σε ανάλυση των αιτιών³⁰¹ που

²⁹⁴ ΑΗ 1883, σ. 168.

²⁹⁵ ΑΗ 1883, σσ. 151-152.

²⁹⁶ Η εκπαίδευση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κοινωνική αυτοσυνειδησία των γυναικών. Η γυναίκα συνειδητοποιεί τον εαυτό της ως κοινωνικό υποκείμενο, το οποίο έχει δυνατότητα πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα. Βλ. Δαλακούρα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.): Το αδύνατο, το “αωφελές” και το “άκαιρον” ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη*, τ. 13, Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2007, σ. 231.

²⁹⁷ ΑΗ 1883, σσ. 167-168.

²⁹⁸ ΗΚ 1888, σ. 144.

²⁹⁹ Ψαρρά, «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης...», ό.π., σ. 411.

³⁰⁰ Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 56.

οδηγούν τους άντρες να στερούν από τις γυναίκες το δικαίωμα στην εκπαίδευση, επισήμανε την αρνητική τους στάση:

-Η γυναίκες δεν πρέπει να 'ξέρουν πολλά γράμματα. -Και διατί αγαπητέ; Δεν δεικνύει η ιστορία ότι αι σοφώτεροι γυναίκες υπήρξαν και αι εναρετώτεροι σύμβιοι και αι καλλίτεροι μητέρες; -Ναι δε λέγω το εναντίον, αλλά ... αι μητέρες μας δεν ήξευραν πολλά γράμματα. Και ... αι μητέρας μας κλείουν την συζήτησιν.³⁰²

Η νομιμοποίηση της γυναικείας εκπαίδευσης ορίζεται όχι με βάση την εξέλιξη και την ευδαιμονία των κοριτσιών, αλλά με βάση την ευδαιμονία των αντρών και την ανατροφή των παιδιών. Η Σοφία Ντενίση υποστηρίζει ότι «η παραδοσιακή [...] υποτέλεια μεταβάλλεται σε κοινωνικοπολιτικό αποκλεισμό, αποδεκτό και νομιμοποιημένο και στη γυναικεία συνείδηση μέσω του μηχανισμού της εκπαίδευσης, του θεμελιακού – κατά τον J. St. Mill – μηχανισμού υποδούλωσης των γυναικών».³⁰³

Ο Ασώπιος αποτελεί παράδειγμα αυτής της άποψης, αφού ενδιαφέρθηκε να ενισχύσει το επιχείρημα της εκπαίδευσης των γυναικών, αλλά δεν έθεσε το ερώτημα τι πραγματικά θέλει να κάνει η ίδια η γυναίκα. Οι γυναίκες δεν είχαν τη δυνατότητα και το δικαίωμα να αποφασίσουν τι είδους εκπαίδευση θα ακολουθήσουν, ούτε τι θα κάνουν μ' αυτή αφού αποφοιτήσουν.³⁰⁴

Οι απόψεις του Ασώπιου σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών είναι διάσπαρτες στο *ΗΚ*. Το μοναδικό άρθρο, το οποίο αφορά αποκλειστικά την εκπαίδευση στο *ΗΚ* αναφέρεται στην Αμερική και έχει τίτλο «Μέθοδος προς ευρύτεραν και υψηλότεραν εκπαίδευσιν του λαού εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις της Αμερικής», γραμμένο από τη Μαργαρίτα Καλαποθάκη.³⁰⁵ Σ' αυτό γίνεται λόγος για συλλόγους που κύριο στόχο έχουν τη μόρφωση του λαού. Υποστηρίζεται ότι η εκπαίδευση δεν σχετίζεται μόνο με τις γυναίκες, αλλά είναι ένα καθολικό φαινόμενο.³⁰⁶ Για τον Ασώπιο «η των γυναικών ανάπτυξις δέον να συμβαδίζει προς

³⁰¹ Η απροθυμία αυτή προερχόταν από το φόβο για την ίδια την εκπαίδευση, η οποία σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία θα καθιστούσε τις γυναίκες ανυπάκουες και απαιτητικές, «επιρρεπείς στις ανέσεις και στις απολαύσεις». Επίσης, υπήρχε ο φόβος ότι το σχολείο θα αλλοίωνε την ηθική των κοριτσιών, αφού θα έρχονταν σε καθημερινή επαφή μ' άλλα κορίτσια άγνωστων οικογενειών ή και διαφορετικών κοινωνικών βαθμίδων. Βλ. Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 56.

³⁰² *ΗΚ* 1888, σσ. 154-155.

³⁰³ Ντενίση, ό.π., σ. 88.

³⁰⁴ Ό.π., σ. 89.

³⁰⁵ *ΗΚ* 1889, σ. 251-256.

³⁰⁶ *ΗΚ* 1889, σ. 252.

την των ανδρών, ίνα μη η κοινωνία παρουσιάζει χάσματα και αντιθέσεις». ³⁰⁷ Ωστόσο, η μόρφωση των γυναικών κρίνεται περισσότερο αναγκαία εξαιτίας του ότι:

η έλλειψις αύτη εγένετο επαισθητή παρά τω γυναικείω μάλλον ή παρά τω ανδρική φύλω, επειδή οι άνδρες λαμβάνουσι ανάπτυξιν τινα ως εκ της συμμετοχής των εις τα πολιτικά και εκ της ευθύνης, ην επιβάλλει αυτοίς η ανάμιξις των εις τας δημοσίας υποθέσεις. ³⁰⁸

Το 1883 ο Ασώπιος είχε υποδείξει σχολεία και παρθεναγωγεία, τα οποία μπορούσαν να συμβάλουν στη γυναικεία εκπαίδευση. Παραδείγματα αποτελούν «εν μεν ταις Αθήναις το Αρσάκειον και τα παρθεναγωγεία των κυριών Λασκαρίδου, Χίλλ, Σουρμελή και άλλων, εν δε Κωνσταντινουπόλει το Ζάππειον, ο διευθύνει η λογία κυρία Καλλιόπη Κεχαγιά». ³⁰⁹ Απ' αυτά τα σχολεία και παρθεναγωγεία πολλές απόφοιτες ακολούθησαν το επάγγελμα της παιδαγωγού «ως προέκταση της γυναικείας φύσεως». ³¹⁰

Τα νέα για την είσοδο των γυναικών στα πανεπιστήμια του εξωτερικού φτάνουν και στην Ελλάδα και περνούν από τα έντυπα του Ασώπιου: «μικρά βεβαίως η υπό των πανεπιστημίων αποδιδόμενην δικαιοσύνη προς φύλον, [...] αλλά χαιρετίσωμεν ευφροσύνως την πρώτην ταύτην κατάκτησιν επί του πνεύματος της αποτελεσματικότητος». ³¹¹

Την ανεπάρκεια του κράτους ³¹² να προσφέρει μια καθολική εκπαίδευση ο

³⁰⁷ ΑΗ 1883, σ. 173.

³⁰⁸ ΗΚ 1889, σ. 252.

³⁰⁹ ΑΗ 1883, σσ. 147-148.

³¹⁰ Ελένη Φουρναράκη, «Επάγγελμα: Δασκάλα. Η εκπαίδευση στα Παρθεναγωγεία και η θέση τους στην ελληνική κοινωνία», *Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (Κυριακή 2 Μαΐου 1999), σσ. 9-10.

³¹¹ ΑΗ, 1883, σ. 168. Το 1879 πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες από διάφορες μαθήτριες στην Ελλάδα να γραφτούν στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Οι αιτήσεις απορρίφθηκαν, δόθηκε όμως, το έναυσμα για να συζητηθεί το ζήτημα στη Βουλή. Το 1885 η Σεβαστή Καλλισπέρη άνοιξε το δρόμο των Ελληνίδων για τις ανώτερες σπουδές. Η Καλλισπέρη αποτελεί δείγμα για το τι είδους δυσκολίες αντιμετώπισαν οι γυναίκες που ήθελαν να φοιτήσουν στην ανώτατη εκπαίδευση. Υποστηρίχθηκε ότι «οι πρώτες αποτυχημένες προσπάθειες των ελληνίδων στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών φέρνουν στην επιφάνεια και κάνουν ορατά τα κυριότερα αίτια αλλά και τα τυπικά εμπόδια του εγχειρήματος αυτού». Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Ανώτατη εκπαίδευση. Προ των προπυλαίων: Η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα», Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνια, ²1999, σσ. 336-338.

³¹² Ένα από τα μεγάλα προβλήματα της εκπαίδευσης ήταν ότι το κράτος δεν ήταν έτοιμο να πάρει κάποια πρωτοβουλία και έτσι βασίστηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τα ποσοστά αναλφαβητισμού είναι υψηλά σε σύγκριση με τις βιομηχανοποιημένες χώρες. Σύμφωνα με την απογραφή του 1879 μόνο το 37% από τους άνδρες γνωρίζει γράμματα, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες κυμαίνεται στο 7%. Συγκρινόμενα με τα ποσοστά των «περιφερειακών» ευρωπαϊκών κρατών «τα οποία βρίσκονται πιο κοντά στην ελληνική πραγματικότητα», αυτά θεωρούνται αναμενόμενα αφού η κατάσταση εκεί δεν είναι τελείως διαφορετική από την ελληνική. Βλ. σχετικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό. π., σ. 259, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-*

Ασώπιος την είχε επισημάνει ήδη από το *AH*· στο *HK* υποστήριξε ότι είναι αναγκαία η παρότρυνση γενικότερα του ελληνικού πληθυσμού και συγκεκριμένα των γυναικών προς αυτή την κατεύθυνση. Ειδικότερα, ο Ασώπιος στο *AH* κάνει λόγο για τα ποσοστά αναλφαβητισμού της δημοτικής εκπαίδευσης, τα οποία είναι αρκετά υψηλά και είναι αποτέλεσμα της αδιαφορίας των δημοτικών αρχών, στον αναλφαβητισμό αυτών που διοικούν και στην έλλειψη εγκαταστάσεων για την εκπαίδευση:

Δημοτική εκπαίδευσις δεν υπάρχει! Και δεν υπάρχει διότι δεν έχομεν δήμους, δεν έχομεν δημοτικές αρχάς! Δήμαρχοι αγράμματοι πώς να φροντίσωσι περί γραμμάτων; Η ελλειψότης των εν τοις χωρίοις δημοτικών σχολείων προξενεί φρικώδη εντύπωσιν. Τούτο δε το αηδέστατον και ασεβέστατον και ανοσιώτατον θέαμα βλέπει τις, περιερχόμενος τους αγροτικούς δήμους του Κράτους, την παιδείαν (δημοτικά σχολεία) και την δικαιοσύνην (ειρηνοδικεία) κατοικούσας εις αγυρώνας! Οι πλείστοι των δημοδιδασκάλων είναι ανικανώτατοι, μη πληρονόμενοι δε τακτικώς, και συνεχώς μετατιθέμενοι, κατά την αρέσκειαν των βουλευτών, καταντώνσιν αλήται, και τα σχολεία κλείονται πολλάκις επί μήνας [...]. Μάστιγαι του Φαραώ, ικαναί να ερημώσωσιν την ελληνικήν γην από πάσης αρετής.³¹³

Γ) Σχετικά με το ζήτημα της φιλανθρωπίας ο Ασώπιος έδειξε το λιγότερο ενδιαφέρον. Σε μια περίοδο (1870-1880) κατά την οποία η Αθήνα «χαρακτηρίζεται από τον επιταχυνόμενο εξαστισμό [...], τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη συνακόλουθη εμφάνιση των πρώτων εργατικών πληθυσμών»,³¹⁴ ο Ασώπιος υποστήριξε ότι μόνο «η ευγενής των εν Αθήναις δεσποινών πρωτοβουλία διά της συστάσεως συλλόγου» μπορεί να συμβάλλει στη «διάδοσιν της αναγνώσεως και της γραφής εις τας θυγατέρας του λαού».³¹⁵

Εφόσον οι γυναίκες μπορούσαν να φέρουν εις πέρας το μητρικό τους ρόλο μέσω της μετάδοσης συγκεκριμένων αξιών στα παιδιά, τότε ο ρόλος τους μπορούσε να επεκταθεί. Το αίσθημα της ευσπλαχνίας δεν είναι κάτι αντίθετο από τη φύση τους.³¹⁶ Η αποστολή τους «άρχεται από του ασθενούς ή χωλού παιδίου της γειτονείας και βαθμηδόν εκτείνεται ο κύκλος, ως παρουσιάζεται η ευκαιρία».³¹⁷ Η αγάπη που έχουν οι γυναίκες για την οικογένειά τους τις κάνει να είναι πιο κοντά σ' αυτούς που τις χρειάζονται, κάτι στο οποίο συμβάλλει και η χριστιανική διδασκαλία. Ο

1922), μτφ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 425 και Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή...*, ό.π., σ. 53.

³¹³ *AH 1883*, σσ. 179-180.

³¹⁴ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1995, σσ. 173-174.

³¹⁵ *AH 1883*, σ. 180.

³¹⁶ *AH 1883*, σ. 176.

³¹⁷ *HK 1889*, σ. 76.

χριστιανισμός προέβαλλε τη φιλανθρωπία και πάνω σ' αυτό το γεγονός οι γυναίκες μπορούσαν να αλλάξουν την εικόνα που τις ήθελε «πύλη του δαίμονος».³¹⁸ Η μόρφωση των κοριτσιών, η οποία γίνεται «διά της διηγήσεως ιστορικών εκ της ιεράς Γραφής»³¹⁹ τις κάνει να βρίσκονται πιο κοντά στο «Αγαπάτε ως αδερφοί».³²⁰

Ο Ασώπιος τοποθέτησε το ζήτημα της φιλανθρωπίας όπως και της φύσης της γυναίκας μέσα σ' ένα χριστιανικό πλαίσιο. Ο χριστιανισμός θα αναδείκνυε την αξία της γυναίκας και χρησιμοποιήθηκε από τον Ασώπιο για την υπεράσπιση των γυναικείων δικαιωμάτων. Προβάλλει λοιπόν, τα κηρύγματα του Χριστού ως επιχειρήματα για το γυναικείο ζήτημα.

Δ) Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του γυναικείου ζητήματος η εκπαίδευση των γυναικών όπως και η φιλανθρωπία,³²¹ έδωσαν και άλλη μια διέξοδο: την εργασία.³²² Απέναντι στο «οπισθοδρομικό εκείνο: Έτσι τα ηύραμε»³²³ που πρόβαλλαν τα άρρενα μέλη της κοινωνίας γύρω από τη γυναικεία εργασία, το *HK* υποστήριξε την πρόοδο και επισήμανε τα εξής:

Έτσι τα ηύραμε αλλά λησμονούσα συγχρόνως ότι εύρομεν ανθρώπους ταξιδεύοντας δι' ιστοφόρων πλοίων, διαχειμαζόντας ή διαθερίζοντας εν πελάγει, ενώ σήμερον διασχίζομεν τας θάλασσας δια ταχυπόρων και αναπαντικών ατμοπλοίων, ότι επορευόμεθα ανά τας μεσογειούς χώρας έφιπποι, επί ημιόνου ή χωλαινούσης αμάξης, και σήμερον διατρέχομεν αυτάς δια σιδηροδρόμων, ότι αντεπεστέλλομεν δια πεζοπόρων, ενώ σήμερον ανταποκρινόμεθα δι' ηλεκτρικού τηλεγράφου, ότι εφωτίζομεν τας οδούς δι' ελεεινών φανών ελαίου, εν ω σήμερον έχομεν ηλεκτρικούς ηλίους».³²⁴

³¹⁸ *HK 1889*, σ. 79. Ο διάβολος επηρεάζει τις γυναίκες και παίρνει διάφορες μορφές όπως αυτή της δαιμονισμένης, της αιρετικής και της μάγισσας. Γιατί ο διάβολος επηρεάζει μόνο τις γυναίκες; Θεωρείται ότι «την απάντηση μπορεί εν μέρει να δώσει η ύπαρξη της Εύας με την τάση της να ακούει τον διάβολο. Επιπλέον, η υποτιθέμενη έλλειψη λογικής, αυτοελέγχου και εξυπνάδας από τις γυναίκες προσέφερε στα κακά πνεύματα ευρύ πεδίο δράσης». Βλ. Όλουεν Χάφτον, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφ. Ειρήνη Χρυσόχου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα, Νεφέλη, 2003, σσ. 388-390.

³¹⁹ *HK 1889*, σ. 75.

³²⁰ *HK 1889*, σ. 74.

³²¹ Οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι αναλαμβάνουν τον «εκπολιτισμό» των πτωχών γυναικών προσφέροντάς τους εργασία, προστασία, εκπαίδευση. Οι εργάτριες θεωρείται ότι βρίσκονται «σε ημικτηνώδη κατάστασιν εκ της παντελούς ελλείψεως στοιχειώδους μορφώσεως και ανατροφής». Βλ. σχετικά Κορασίδου, ό. π., σ. 176 και Ζιζή Σαλίμπα, «Η πολυτέλεια του φτωχού: Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατεernalιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1998, σ. 90.

³²² Με τον όρο «εργασία των γυναικών» εννοείται η «μισθωτή εργασία», δηλαδή αυτή, η οποία βρίσκεται στα πλαίσια της εκρηματισμένης οικονομίας. Η οικιακή εργασία θεωρείται ως «μη εργασία» και ως τέτοια δεν πληρώνεται. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1990, σ. 16.

³²³ *HK 1890*, σ. 111.

³²⁴ *HK 1890*, σ. 111.

Οι άντρες, σ' αντίθεση με τις γυναίκες, στο ζήτημα της εργασίας μαθητεύουν και αυτό το γεγονός δίνει αξία στην αντρική εργασία. Οι γυναίκες όμως, δε συμμετέχουν σε κάποια μαθητεία επίσημα. Η δική τους μαθητεία παίρνει τη μορφή της μητέρας στο σπίτι.³²⁵ Στο ημερολόγιο προτείνονται επαγγέλματα, τα οποία συνδέονται με τη φύση της γυναίκας, αλλά έχουν και κάποια εξειδίκευση. Ο Ασώπιος πιστεύει στην εξειδίκευση των γυναικών και αυτό γίνεται φανερό από τα παρακάτω:

Αλλ' ει μεν η φύσις απαγορεύει αυταίς την εγχειρητικήν, η δε γυναικεία αιδώς την προς άνδρας εξάσκησιν της τέχνης του Ιπποκράτους, ευρύ και ευγενές στάδιον ανοίγει αυταίς η γυναικολογία και η των βρεφικών νοσημάτων θεραπεία, καθάπερ και η φαρμακευτική.³²⁶

Με βάση αυτές τις συνθήκες οι γυναίκες ζητούσαν να διερευνηθεί το πεδίο της εργασίας τους και συμπεριλαμβάνοντας και τις ταχυδρομικές και τηλεγραφικές υπηρεσίες του κράτους.³²⁷ Σ' αυτή τους τη διεκδίκηση συμφωνεί ο Ασώπιος. Ενδεικτική είναι η άποψη του ίδιου στο *HK* του 1890:

Η διδασκάλισσα η παλαιούσα καθ' εκάστην από πρωΐας έως εσπέρας προς τας ιδιοτροπίας τόσων κορασιών και κατορθούσα εν τούτοις και εκείνας να καταστείλει και ταύτας να ποιάνει, δε θα είναι άρα γε ικανή να διευθύνει γραφείον ανύχων πραγμάτων, τηλεγραφικόν, ταχυδρομικόν ή άλλον τοιούτο ή τουλάχιστον να εργάζεται εν αυτώ;.³²⁸

Οι πολέμιοι της εργασίας των γυναικών θεωρούσαν ότι η γυναίκα ως «όν καχεκτικόν, αεί πάσχον και ού σπανίως κλαίον» δε θα μπορούσε να ανταπεξέλθει σ' αυτό της το καθήκον. Είναι χαρακτηριστικός ο πλασματικός διάλογος στο *HK*:

-Επιθυμείτε, κυρία, θέσιν εν τω τηλεγραφείω ή τω ταχυδρομείω;
-Μάλιστα κύριε.
-Ναι ..., αλλ' αι θέσεις αύται έχουσι πολλήν εργασίαν.
-Θα εργασθώ.
-Δεν αμφιβάλλω περί του ζήλου υμών, αλλά...
-Αλλά...
-Αι γυναίκες πρέπει να εργάζονται ολίγον, το λέγει ο Μισχλέ: «La femme doit peu travailler» και δεν επιθυμώ να σας κουράσω δια θέσεως, πολλήν εχούσης εργασίαν.³²⁹

Ο Ασώπιος θεωρούσε ότι η εργασία στις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους θα είχε θετικές επιπτώσεις στον χαρακτήρα των γυναικών, δεδομένων και των

³²⁵ Η εργασία τον 19^ο αιώνα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την οικογένεια. Έναν άντρα μπορεί να τον φανταστεί κανείς στο χώρο εργασίας του, για τη γυναίκα δεν είναι τόσο εύκολα τα πράγματα. Στη γυναίκα κυριαρχεί ο ρόλος της μητέρας και της συζύγου και όχι της εργαζόμενης. Υποστηρίχθηκε ότι «[...] η μισθωτή εργασία των γυναικών ρυθμίζεται από τις εκάστοτε ανάγκες τις οικογένειας. Πρωταρχικός τους ρόλος εξακολουθεί να είναι πάντα η μητρότητα και τα οικιακά». Βλ. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19^{ος} -20^{ος} αιώνας*, μτφ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου, Επιστημονικό και μορφωτικό ίδρυμα Κυκλάδων, 1988, σσ. 10-12.

³²⁶ *HK 1890*, σ. 113.

³²⁷ Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, ό.π., σσ. 18-24.

³²⁸ *HK 1890*, σ. 113.

³²⁹ *HK 1890*, σσ. 147-148.

αποτελεσμάτων που είχε η εργασία στην Ευρώπη και την Αμερική.³³⁰ Οι απόψεις του περί εισαγωγής των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους φαίνεται να συμφωνούν μ' αυτές της Καλλιρρόης Παρρέν, η οποία είχε υποστηρίξει πριν από τον ίδιο τα εξής: «Διατί ό, τι γίνεται από τόσων ετών εις απάσας τας πεπολιτισμένας του κόσμου χώρας να μην γίνει και παρ' ημίν!»³³¹ Η Παρρέν δημοσιεύει ταυτόχρονα και μια μελέτη σχετικά με το τι γίνεται στην Ευρώπη και στην Αμερική γι' αυτό το θέμα.³³²

Όσο αφορά τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, όπως έχει παρατηρηθεί, αυτές εισέρχονται στη μισθωτή εργασία βιομηχανικού τύπου μετά το 1870, πραγματοποιώντας έτσι τα πρώτα τους βήματα σε μια αγορά εργασίας μεγάλου εύρους³³³. το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται στο *HK* του 1890:

Προ πολλών ετών ήρξαντο τα κοράσια εργαζόμενα εν τοις ενταύθα μεταξουργείαις, πρώτον εν Καλάμαις, Σπάρτη και Πειραιεί, ενταύθα δε παρά τῷ μακαρίτη Λουκά Ράλλη.³³⁴ Ιδίως όμως, ήρξαντο τακτικώτερα επιδιδόμενα εις την βιομηχανίαν αφ' ότου εγένοντο τα βαμβακοκλωστήρια, εξ' ων πρώτον το των κκ. Βολανάκη, ιδρυθέν εν Πειραιεί κατά το 1869.³³⁵

Υπέρμαχος της εργασίας της γυναίκας σε μια εποχή, κατά την οποία οι γυναίκες ωθούνται στην εργασία εξαιτίας της κακής τους οικονομικής κατάστασης, ο Ασώπιος προβάλλει τη θετική πλευρά της εργασίας:

Ομολογούμενον είναι ότι πλούτος παμμέγιστος είναι η συμμετοχή των γυναικών εν τοις διάφοροις κλάδοις, οίον των τηλεγραφείων, ταχυδρομείων, καπνοπωλείων και άλλων τοιούτων. Η Γαλλία εμπλούτισε και πλουτεί, διότι τα πάντα αι γυναίκες αναλαμβάνουσιν.³³⁶

Η εργασία κατά τον Ασώπιο περισσότερο ωφελεί την υγεία παρά βλάπτει τις γυναίκες. Προβάλλοντας τη θετική επίδραση³³⁷ που έχει η εργασία στις γυναίκες

³³⁰ *HK* 1890, σ. 116.

³³¹ Καλλιρρόη Παρρέν, «Αι Ελληνίδες τηλεγραφικοί και ταχυδρομικοί υπάλληλοι», *Εφημερίς των Κυριών* τχ. 67, τ. 2 (19 Ιουνίου 1888), σ. 3.

³³² Καλλιρρόη Παρρέν, «Μελέτη επί της ιστορίας της γυναικός εν τοις ταχυδρομίοις και τηλεγράφοις παρά τοις εν Ευρώπη και Αμερική πεπολιτισμένοις λαοίς», *Εφημερίς των Κυριών* τχ. 69, τ. 2 (3 Ιουλίου 1888), σ. 2.

³³³ Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα, 1985, σ. 564.

³³⁴ Ο Λουκάς Ράλλης υπήρξε δήμαρχος, μεγαλέμπορος, βιομήχανος και τραπεζίτης και προσέφερε αρκετά στην οικονομική ανάπτυξη του λιμανιού της πρωτεύουσας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Χριστίνα Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1896, σ. 56.

³³⁵ *HK* 1890, σ. 118.

³³⁶ *HK* 1890, σ. 119.

³³⁷ Οι αντιδράσεις απέναντι στην εργάτρια είναι ποικίλες. Στην Ευρώπη παρ' όλο που η εργάτρια δεν είναι καινούριο επάγγελμα, αφού η γυναίκα έχει δουλέψει στο σπίτι οι αντιδράσεις είναι αρνητικές. Γενικότερα, «η ιδέα ότι η γυναίκα δουλεύει για βιομηχανικούς σκοπούς είναι παλαιότερη από την ίδια

υποστηρίζει ότι οι εργάτριες γίνονται «αγαθαί, επιμελείς, ικανώτατοι, νοημονέστατοι, ηθικά και εν γένει ευχαριστούσιν». Η εργασία έχει ηθική και παιδαγωγική αξία και γενικότερα «ο κοινός, ο αμόρφωτος και πτωχός γυναικείος κόσμος προκόπτει τόσον πολύ εις την βιομηχανίαν τη μεγάλη, ως και εις την μικράν, υποδηματοποιεία, ραπτικά καταστήματα, χαρτοποιεία και τοιαύτα».³³⁸

Ο Ασώπιος επιλέγει να δείξει μια ωραιοποιημένη εικόνα της εργασίας των γυναικών, εξυπηρετώντας συντηρητικά ιδεολογήματα, τα οποία ήθελαν τη γυναίκα να τροφοδοτεί την εγχώρια βιομηχανία και βιοτεχνία. Σε αντίθεση βρίσκονται οι απόψεις της Καλλιρρόης Παρρέν και της Ευγενίας Ζωγράφου (1878-1963)³³⁹. Το 1898 η Ευγενία Ζωγράφου (μέσω μιας σειράς άρθρων της στην εφημερίδα *Ακρόπολις* δείχνει τις κακές συνθήκες εργασίας των γυναικών. Ένα μεγάλο ποσοστό νέων γυναικών από 12 έως 20 ετών και κοριτσιών από 6 έως 8 δούλευαν 12 ώρες την ημέρα κάτω από άθλιες συνθήκες για να βγάλουν τα προς το ζην.³⁴⁰ Εκτός από την Ευγενία Ζωγράφου, η Καλλιρρόη Παρρέν το 1890³⁴¹ με αφορμή ένα εργατικό ατύχημα σε εργοστάσιο του Πειραιά, επισημαίνει τις κακές συνθήκες εργασίας.³⁴²

Ε) Το γυναικείο ζήτημα ήδη από την αρχή της συνδέθηκε με τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Υποστηρίχθηκε ότι «και το παραμικρό γυναικείο βήμα στο δημόσιο χώρο ερμηνευόταν αυτομάτως ως πολιτική διεκδίκηση»³⁴³ προκαλώντας το γέλιο και τον χλευασμό.

Ο Ασώπιος ασχολήθηκε στο *ΗΚ* με το «χρυσούν δέρας»,³⁴⁴ δηλαδή τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Πάνω σ' αυτό το ζήτημα ο Ασώπιος δεν κράτησε

τη βιομηχανία». Μέχρι το τέλος του αιώνα οι οικιακές δραστηριότητες μεταφέρονται στις βιομηχανίες και στα εργοστάσια. Η φεμινίστρια Inez Millholland θεωρεί ότι «το σπίτι έχει εν μέρει μετακινηθεί και η γυναίκα πρέπει να το ακολουθήσει». Ουσιαστικά, η άποψη της δεν επηρεάζει τη «γυναικεία σφαίρα», αλλά αυτή τοποθετείται πέρα από τα όρια του σπιτιού. Οι γυναίκες δεν αλλάζουν τους παλιούς τους ρόλους, απλά αυτοί υπάρχουν σε καινούρια πλαίσια. Βλ. Pat Hudson «Proto-industrialisation», *ReFresh* τχ. 10 (Άνοιξη 1990), σ. 1, διαθέσιμο στο: <http://www.ehs.org.uk/dotAsset/1d40418e-b981-4076-8974-b81686a9d042.pdf> (ανακτήθηκε 28/7/2014), Kimberley A. Reilly, *Sex Without Spheres: Labor, Marriage and Citizenship in the Era of New Woman*, Proquest, 2008, σσ. 38-39.

³³⁸ *ΗΚ 1890*, σ. 119.

³³⁹ Η Ευγενία Ζωγράφου υπήρξε δημοσιογράφος και διευθύντρια της *Ελληνικής Επιθεώρησης* (1907-1942). Έγινε γνωστή για τα επτά θεατρικά της έργα και τα διηγήματά της με τίτλο *Διηγήματα*, τα οποία κυκλοφόρησαν το 1896, 1898 και 1900 αντίστοιχα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μαριέττα Ιωαννίδου «Μια λησμονημένη μορφή των γραμμάτων μας: Ευγενία Ζωγράφου», *Θέματα Λογοτεχνίας* 16 (Νοέμβριος 2000- Φεβρουάριος 2001), σσ. 142-149.

³⁴⁰ Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 183.

³⁴¹ Καλλιρρόη Παρρέν, «Δυστυχείς εργάτιδες», *Εφημερίς των Κυριών* τχ. 191, τ. 4 (9 Δεκεμβρίου 1890), σ. 1.

³⁴² Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, *ό.π.*, σ. 183.

³⁴³ Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις...», *ό.π.*, σ. 95.

³⁴⁴ *ΗΚ 1890*, σ. 134.

ευνοϊκή στάση απέναντι στις γυναίκες. Θεωρούσε «ότι η τύχη των δερμάτων είναι να μένωσι πάντα άγνωστα· μήπως εγνώσθη τι ήταν το αρχαίον;»³⁴⁵ Υποστήριξε ότι η γυναίκα δεν ήταν έτοιμη ακόμα να διεκδικήσει τα πολιτικά της δικαιώματα και γι' αυτό τη συμβουλεύει «Σπεύδε βραδέως». «Προς επιτυχίαν ευρυτέρου κύκλου δράσεως και ενεργείας» οι γυναίκες θα έπρεπε να μη βιάζονται να διεκδικήσουν το συγκεκριμένο δικαίωμά τους, αλλά να προσέξουν «πού λήγει το σπουδαίον και πού άρχεται το γελοίον»,³⁴⁶ εντάσσοντας το αίτημά τους στις μη λογικότερες διεκδικήσεις των γυναικών, οι οποίες προωθούνται μέσω των περιοδικών. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω άποψη:

Εκ των οργάνων δε τούτων άλλα μεν, τα πλείστα ελλόγως τε και μετά σοβαρότητος υποστηρίζουσι δικαίας απαιτήσεις, δι' ο και ευφρόσυνοι χαιρετίζομεν αυτά, ευχόμενοι τα βέλτιστα· άλλα δε δυστυχώς διακωμωδούσι και, κατ' ακολουθίαν, καταστρέφουσιν ην υπερασπίζουσιν υπόθεσιν, δημοσιεύοντα πράγματα ακαταλόγιστα, ενθυμίζοντα το της αρχαίας σοφίας εκείνο: Γυναϊξί κόσμον η σιγή φέρειν.³⁴⁷

Η άποψη του Ασώπιου και οι ανησυχίες του περί του συγκεκριμένου ζητήματος γίνονται ακόμα πιο ξεκάθαρες, αν λάβουμε υπόψη ότι θεωρούσε πως με τη συγκεκριμένη διεκδίκηση οι γυναίκες απομακρύνονται από το φυσικό τους προορισμό. Είναι εμφανής ο φόβος της διατάραξης των οικογενειακών σχέσεων, αφού το οικογενειακό συμφέρον δεν συμβαδίζει με τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών:

Ευτυχώς οι άνδρες [...] ανέωξαν αυταίς [ταις γυναϊξί] και πανεπιστήμια και τηλεγραφεΐα και τηλεγραφεΐα και ταχυδρομία και παν ό,τι λογικόν και προς το γυναικείον φύλον συνάδον. [...] Αλλ' αι γυναίκες σπεύδουσιν υπέρ το δέον, ομοιάζουσιν τοις λαοίς εκείνοις, οίτινες, μεταβαίνοντας αίφνης εκ μακράς δουλείας εις άκραν ελευθερίαν, καταχρώνται αυτή, εις αναρχίαν μετατρέποντες· ούτω και οι γυναίκες, ου στέργουσαι τα λογικά, διάκουσι τα παράλογα μετά ζήλου, κρείσσονος υποθέσεως ανταξίου· επιζητούσιν, ιδία δε εν Αγγλία και Αμερική, όπως ανοιχθώσιν αυταίς και αι κάλπαι, Πανδώρας πίθοι, αι το πολύτιμον δικαίωμα εγκλείουσαι. Αλλ' η τύρβη του εμπεθεστάτου πολιτικού βίου δε θα εκφυλίσει τη γυναίκα, δε θα εκτροχιάσει αυτήν από του φυσικού αυτής προορισμού, όστις από καταβολής κόσμου είναι ο έρωσ, ο γάμος, ο σύζυγος, τα τέκνα, η οικογένεια, ο ακρογωνιαίος ούτος της κοινωνίας λίθος.³⁴⁸

Γενικότερα, ο Ασώπιος στο συγκεκριμένο κείμενο εμφανίζεται αρκετά συντηρητικός και υποστηρίζει ότι οι «βουλευφόροι χεληδόνες» εξαιτίας των φυσικών χαρακτηριστικών τους, στα οποία είναι και η έλλειψη ψυχραιμίας πολύ σύντομα «εν όσφ η θεά Αρμονία [...] απουσιάσει, [...] χολωθείσαι προς αλλήλας έλθωσιν εις τσιμπήματα η μία κατά της άλλης» καταλήγοντας «φαλακράι προς μεγάλην

³⁴⁵ *HK 1890*, σ. 133.

³⁴⁶ *HK 1890*, σ. 136.

³⁴⁷ *HK 1890*, σσ. 145-146.

³⁴⁸ *HK 1890*, σ. 148.

ευχαρίστησιν των δασκάλων και δόξαν της ετυμολογίας αυτών, ισχυριζομένων ότι το μαλλώνω δέον να γράφηται δια δυο λ διότι παράγεται από του μαλλιά». ³⁴⁹ Όπως γίνεται φανερό, ο Ασώπιος, θεώρησε ότι η «αδιατερότητα της «γυναικειάς φύσης» και όχι [η] κατωτερότητα των γυναικών» ³⁵⁰ ήταν αυτή που την απομάκρυνε από την απαίτηση των γυναικείων δικαιωμάτων. Η συναισθηματική φύση της γυναίκας την εμποδίζει από το να λάβει μέρος στην πολιτική.

Η φυσική αιτιότητα που ορίζει την έμφυλη διαφορά χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για να αποκλειστεί η γυναίκα από τα πολιτικά δικαιώματα· έδινε το δικαίωμα να εμφανίζεται η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών όχι σαν αδικία, αλλά ως αποτέλεσμα της «προσαρμογή[ς] στις επιταγές της φύσης». ³⁵¹ «Έτσι η γυναίκα, προστατευμένη από την ανταγωνιστικότητα και την αστάθεια του δημόσιου χώρου και της πολιτικής, στην οποία δεν μπορεί να συμμετάσχει χωρίς ατομικό και κοινωνικό κόστος, μπορεί αντίθετα να αναπτύξει πλήρως την προσωπικότητά της στη σφαίρα του ιδιωτικού και της οικογένειας· σφαίρα που αρχίζει επίσης, να εξειδανικεύεται, επιφορτίζοντας το αστικό γυναικείο πρότυπο με ένα νέο ρόλο, αναβαθμισμένο πλέον, σε συμπληρωματικότητα και αντιδιαστολή προς εκείνον του πολίτη, ιδιότητα *αρσενική*». ³⁵²

Εκτός από τη φυσική αιτιότητα, ο Ασώπιος χρησιμοποίησε και την ιστορία για να υποστηρίξει τη θέση του κατά των πολιτικών δικαιωμάτων. ³⁵³ Όπως σημειώνει «δεν είναι οι άνδρες, οι αρνούμενοι πολιτικά ταις γυναιξί δικαιώματα· είναι τι κραταιότερον της ανδρικής θελήσεως· είναι αυτή αύτη η φύσις των πραγμάτων, μοιραίως πως αντικειμένη εις τούτο». ³⁵⁴

Το άρθρο του Ασώπιου δε βρίσκεται πολύ μακριά από το μειδίαμα που δημιουργούσε η λέξη «χειραφέτηση» και συνακόλουθα η διεκδίκηση των πολιτικών

³⁴⁹ *HK 1890*, σσ. 148-149.

³⁵⁰ Φουρναράκη, «“Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου;”...», *ό.π.*, σ. 223.

³⁵¹ Σύμφωνα με τη Ελένη Βαρίκα «τα εμπόδια που αποκλείουν πολυάριθμες κοινωνικές ομάδες από την άσκηση της εξουσίας μοιάζουν εξίσου άδικο όσο και ο αποκλεισμός των ομάδων αυτών από το δικαίωμα της ψήφου τον προηγούμενο αιώνα. Αυτή η αυθόρμητη και νόμιμη αίσθηση της αδικίας εξηγεί την απήχηση του αιτήματος της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» τον 20^ο αιώνα. Βλ. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο...*, *ό.π.*, σ. 318.

³⁵² Φουρναράκη *ό.π.*, σ. 225.

³⁵³ Οι διανοούμενοι όπως ο Ασώπιος για να υποστηρίξουν τα επιχειρήματά τους κατά των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών χρησιμοποίησαν τη βιολογία, την ιστορία, τη ψυχολογία και τη θεολογία. Όλοι επισημαίνουν τις αρνητικές επιδράσεις της απονομής των πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες στην οικογένεια και στην κοινωνία. Βλ. αναλυτικότερα Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989) σ. 167.

³⁵⁴ *HK 1890*, σ. 145.

δικαιωμάτων των γυναικών, για την οποία μιλούσε ο Παλαμάς.³⁵⁵ Ο Ασώπιος δε θα αποφύγει να ειρωνευτεί τα πολιτικά δικαιώματα του γυναικείου φύλου. Με το παρακάτω απόσπασμα υποστηρίζει υποκριτικά τις γυναίκες και αρνείται ότι όντως το γυναικείο φύλο προσπάθησε να αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα. Αυτά τα στοιχεία μαζί με τη γαλλική φράση δηλώνουν την ειρωνική του διάθεση.³⁵⁶

Αλλ' παύσωμεν συκοφαντούντες τας γυναίκας· ουδέποτε ητένισαν, ουδέποτε έκαμαν les yeux doux εις την κάλπην· τούτο είναι μαύρη συκοφαντία, μοχθηράν προς σατυρισμόν επίνοια της ανδρικής κακεντρεχείας.³⁵⁷

Είναι ακόμα πολύ νωρίς για το γυναικείο κίνημα να προτάξει ως αίτημά του τα πολιτικά δικαιώματα. Η Παρρέν και ο κύκλος της απέρριψαν τη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, θεωρώντας την πρόωρη. Ακόμα και το 1896 όταν η λόγια Ελένη Κανελλίδου θα ερωτηθεί σε συνέντευξή της στο *Σκριπ* για τη χειραφέτηση η απάντησή της δηλώνει ότι το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων χρειάζεται πολύ χρόνο για να ωριμάσει: «Η χειραφέτησις των γυναικών; Αστείο. Ποια χειραφέτησις εν τη πολιτική; Τα πράγματα λαμβάνουν ούτω κωμικήν χροιάν».³⁵⁸

³⁵⁵ Ψαρρά «Μητέρα ή πολίτις...», *ό.π.*, σ. 95.

³⁵⁶ Κατερίνα Κωστίου, *Εισαγωγή στην Ποιητική της ανατροπής: Σάτιρα, ειρωνεία, παρωδία, χιούμορ*, Αθήνα, Νεφέλη, ²2005, σσ. 167, 177.

³⁵⁷ *ΗΚ 1890*, σ. 149.

³⁵⁸ Μποέμ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Το άρθρον του κυρίου Ροΐδη. Τι λέγουν αι κυρίαί», *Σκριπ* τχ. 241, τ. 3 (3 Μαΐου 1896), σ. 1.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το *Ημερολόγιο των Κυριών* όπως και άλλα τέσσερα έντυπα περιοδικά (*Κυψέλη*, *Θάλεια*, *Ευρυδίκη* και *Εφημερίς των Κυριών*) που κυκλοφόρησαν πριν από αυτό ασχολήθηκαν με το γυναικείο ζήτημα εξ ολοκλήρου και προώθησαν κάποια γυναικεία δικαιώματα. Κυρίαρχη φιγούρα του εντύπου αναδεικνύεται ο Ε. Κ. Ασώπιος. Βεβαίως, στο *ΗΚ* ο λόγος δίνεται σε άνδρες αλλά και σε γυναίκες συγγραφείς.

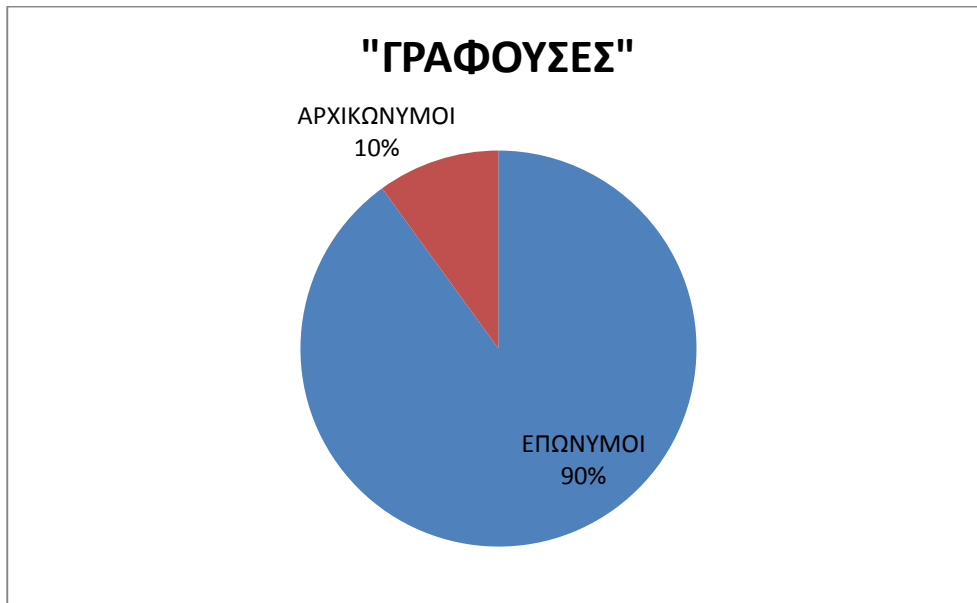
Κάποιοι από αυτούς είχαν ήδη εμφανιστεί στο *ΑΗ* διατηρώντας οι περισσότεροι την ίδια ιδιότητα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι περισσότερες «γράφουσες» δεν κρύβονται πίσω από την ανωνυμία και τη ψευδωνυμία. Επίσης, τα ποσοστά ανωνυμίας και ψευδωνυμίας για τους άντρες συγγραφείς είναι χαμηλά. Για όσες «γράφουσες» ήταν δυνατό να βρεθούν στοιχεία για τη συγγραφική τους δραστηριότητα συμπεραίνεται ότι αυτή είχε ξεκινήσει πριν το *ΗΚ* και συνεχίζεται μετά από αυτό. Στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγει κανείς και για τους άντρες συγγραφείς.

Βασικός στόχος του *ΗΚ*, όπως άλλωστε φάνηκε ήδη από το προοίμιό του ήταν να μορφώσει το γυναικείο του αναγνωστικό κοινό μέσα από τη λογοτεχνία, τα ιστορικά κείμενα, τις βιογραφίες και τα σύμμεικτα. Λιγότερα είναι τα κείμενα που τείνουν αποκλειστικά προς το τερπνό, ενώ ιδιαίτερη προσπάθεια καταβάλεται για την προώθηση του τερπνού χωρίς όμως, να επικαλύπτεται το ωφέλιμο στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις και στα ανέκδοτα.

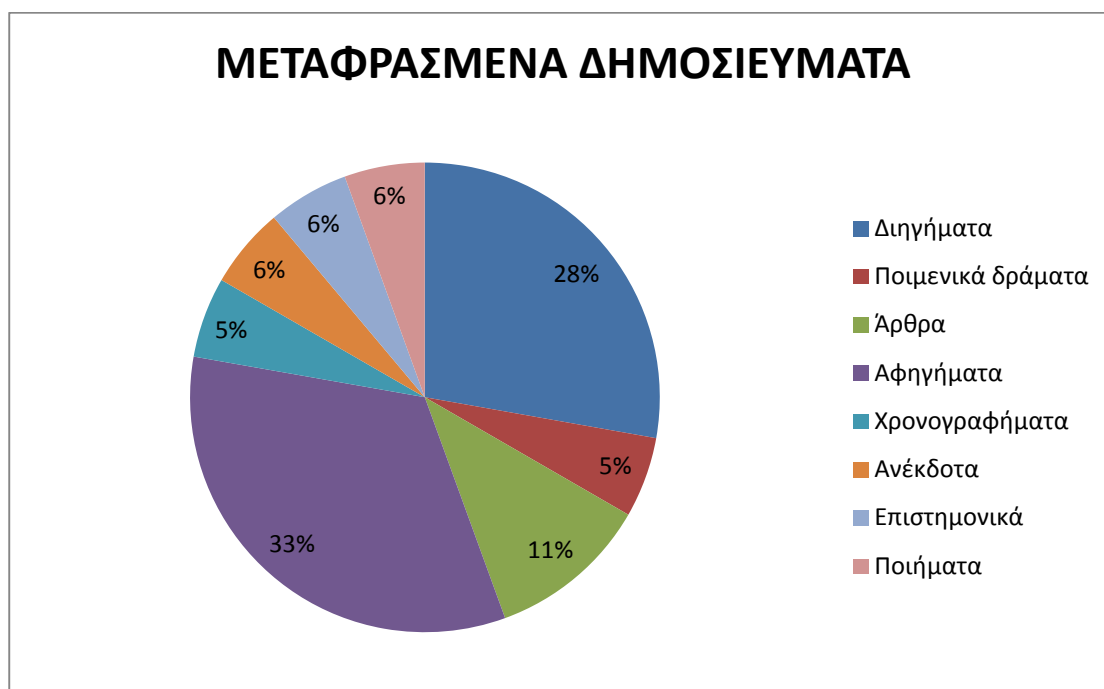
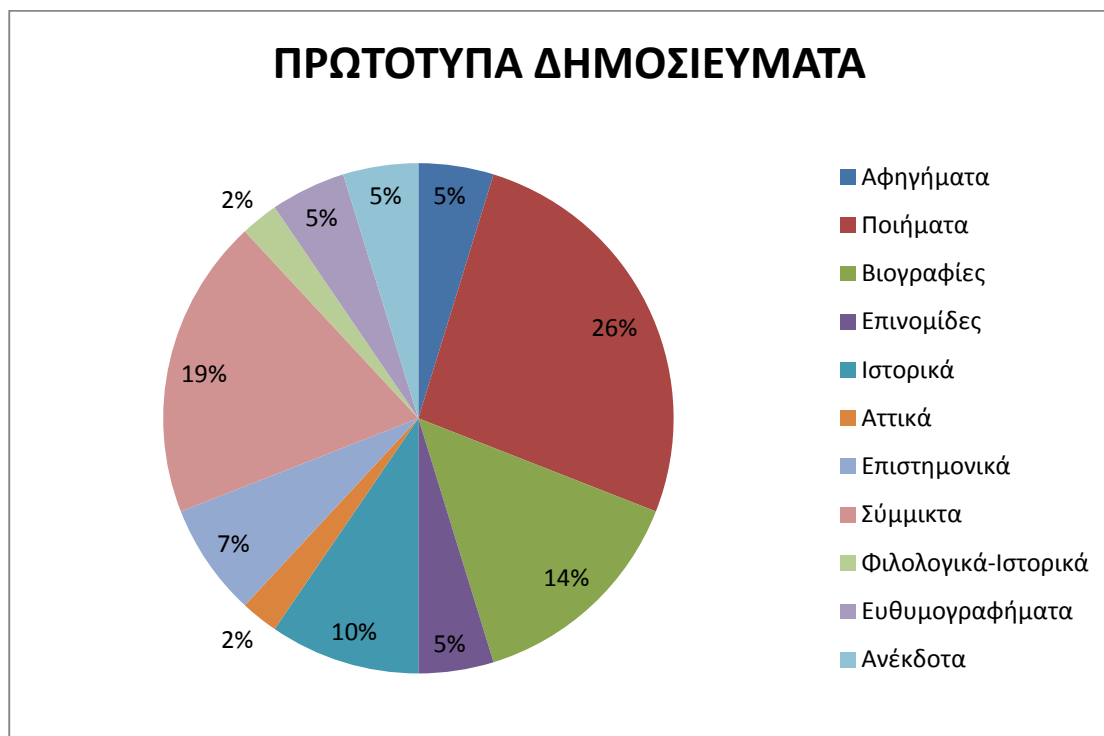
Όσον αφορά το γυναικείο ζήτημα ο Ασώπιος επέμεινε σε συντηρητικά ιδεολογήματα, τα οποία κυρίως εκφράστηκαν με τις αρνητικές απόψεις του περί των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών. Βεβαίως, αναγνώρισε κάποια βασικά δικαιώματα στις γυναίκες όπως η πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία (αν και αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις περιβλήθηκε από ένα συντηρητικό λόγο). Θα αναγνωρίζαμε, πάντως, ότι το *ΗΚ* λίγο πριν το γύρισμα του αιώνα προσπάθησε να προωθήσει την πνευματική μόρφωση και ανάπτυξη των γυναικών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

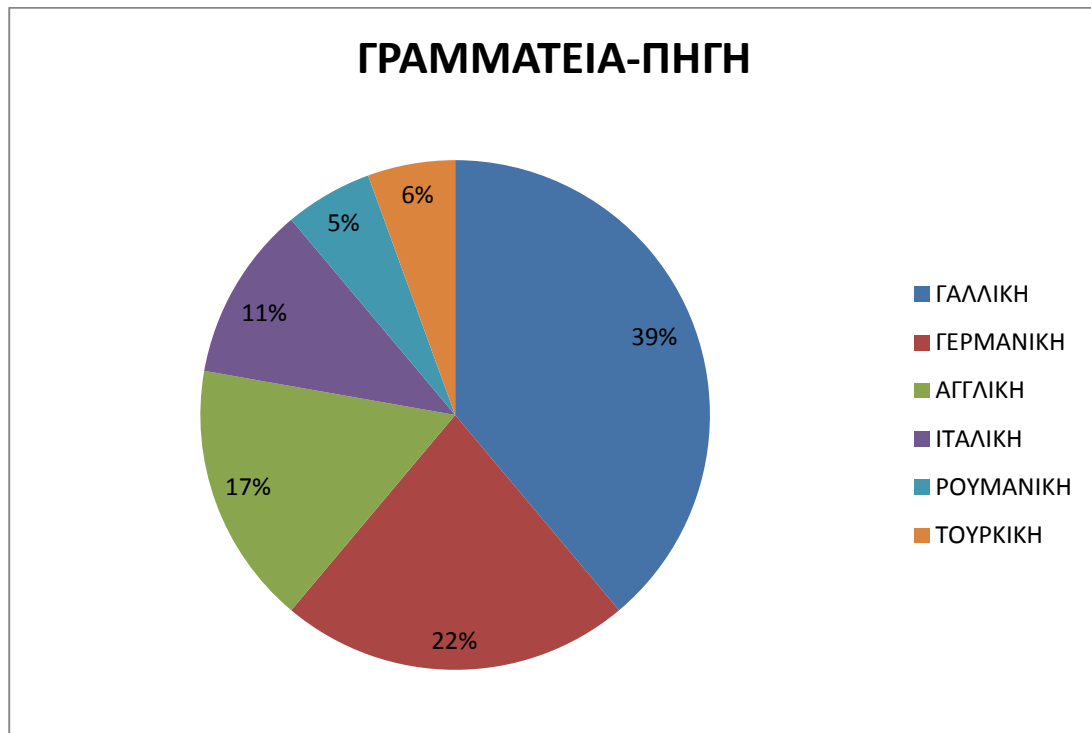
Τα παρακάτω δυο γραφήματα παρουσιάζουν τα ποσοστά των επώνυμων, αρχικώνυμων και ψευδώνυμων συνεργατών του ΗΚ. Πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι τα ποσοστά των ανώνυμων συνεργατών είναι μηδενικά.

Οι δυο παρακάτω πίνακες δείχνουν τα ποσοστά που καλύπτουν τα πρωτότυπα και μεταφρασμένα δημοσιεύματα

Με τον επόμενο πίνακα γίνεται σαφές από ποιες γραμματείες-πηγές μεταφράζει το ημερολόγιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άγρας, Τέλλος, «Χρηστοβασίλης, Χρήστος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIV, Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 710.

Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1896.

Α. Ζ., «Ιασονίδης, Ονούφριος Ι.», *Λεξικό Νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 896.

Αθήνη, Στέση, «“Αλκιβιάδου τύχαι” στον ελληνικό 19ο αιώνα», «Όταν σε κοιτώ στα μάτια». *Αναγνώσεις στον πλατωνικό Αλκιβιάδη και την πρόσληψή του*, Πάτρα, 10-11 Μαΐου 2011 (δημερίδα τμήματος Φιλολογίας και τμήματος Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών), σσ. 1-20.

-----, «Τα “παραμύθια” του Guys», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής 6* (1998/99), σσ. 7-26.

Alpern, Sara (edit.), *The challenge of feminist biography. Writing the lives of modern American women*, Urbana, University of Illinois, 1992.

Αναγνωστοπούλου, Χρυσούλα, *Το γυναικείο περιοδικό: η Βοσπορίς (1899-1906): συμβολή στη μελέτη του γυναικείου οθωμανικού τύπου*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2010.

Αναστασιάδη, Ιφιγένεια, «Ο Φιλέλλην Γάλλος περιηγητής Πέτρος-Αυγουστίνος Γκυς και το ανευρεθέν εξάτομον ανέκδοτον έργον του» στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 47, (1972), σσ. 130-145, διαθέσιμο στο:

<http://sykoutris.academyofathens.gr/assets/getpp.aspx?id=1405> (ανακτήθηκε 21/6/2014).

Anastasopoulou, Maria, «Feminist Discourse and Literary Representation in Turn – of- the - Century Greece: Kallirrhoë Siganou-Parren's “The Books of Dawn”», *Journal of Modern Greek Studies* τχ. 15 (1997), σ. 1-28.

Αντωνόπουλος, Ανδρέας, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό ζήτημα (1866-1881). Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Τσουκάτος, 2007.

Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1990.

Αβδελά, Έφη – Ψαρρά, Αγγέλικα, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σσ. 15-119.

-----, «Emerging “Greekness”: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century», *Mediterranean Historical Review*, vol. 20, no. 1, June 2005, σσ. 67-79.

-----, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985.

Βαρελάς, Λάμπρος, «Νέα στοιχεία για τον Π. Δ. Ηλιόπουλο», *Μικροφιλολογικά* 11 (Άνοιξη 2002), σσ. 14-18.

Βαρίκα, Ελένη, *Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία*, διαθέσιμο στο:

<http://www.mnimon.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/794/1379.pdf>

(ανακτήθηκε 13/6/2014).

-----, *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, ²1996.

-----, *Με διαφορετικό πρόσωπο, φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, 1992.

-----, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”», *Διαβάζω* 198 (1988), σσ. 6-12.

Benett, Judith M., «Confronting Continuity», *Journal of Women’s history* τχ. 9 (Φθινόπωρο 1997), σσ. 73-94.

-----, «Feminism and History», *Gender and History*, αρ. 3, τ. 1, 1989, σσ. 251-272.

-----, «Medieval Women, Modern Women: Across the Great Divide» στο David Aers *Culture and History 1350-1600. Essays on English Communities, Identities and Writing*, Wayne State University Press, 1992, σσ. 147-176.

-----, «Women's History: a study in continuity and change», *Woman's History Review*, αρ. 2, τ. 2, 1993, σσ. 173-184.

Β. Π. και Α. Ζ., «Αμπελάς, Τιμολέων», *Λεξικό Νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σ. 88.

Γιαννικοπούλου, Δήμητρα Αντ., «Το Αττικόν Ημερολόγιον του Ειρηναίου Ασωπίου. Η πολιτισμική του ταυτότητα», Πάτρα, 2013, [μεταπτυχιακή διατριβή], διαθέσιμη στο: <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/bitstream/10889/6364.pdf> (αναρτήθηκε 10/6/2014).

Γριβέα, Μαρία, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη (1870- 1873): προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β' μισό του 19ου αι.*, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2001.

Δαλακούρα, Κατερίνα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.): Το αδύνατο, το “ανωφελές” και το “άκαιρον” ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη*, τ. 13, Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2007, σσ. 223-244.

-----, «Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του Οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι-1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση», *Μνήμων* 31 (2010), σσ. 115-149.

-----, *Φεμινιστική συνείδηση και γυναικεία εκπαίδευση στις ελληνικές κοινότητες του 19^{ου} αιώνα: μια σχέση που δύσκολα ανιχνεύεται*, διαθέσιμο στο: <http://www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/20061017/Dalakoura.pdf> (ανακτήθηκε 18/7/2014).

Δανόπουλος, Κωστής-Χατζοπούλου, Λίτσα, *Η Ευτέρπη (1847-1855)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997.

Δημαράς, Κ. Θ., «Η δεξίωση του Heine στο χώρο της ελληνικής παιδείας», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σσ. 286-300.

Δεβάρης, Δ. Σ., «Ελισάβετ (-Παυλίνα), βασίλισσα της Ρουμανίας», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΧ', Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 960-961.

Δρούλια, Λουκία – Κουτσοπανάγου, Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Β΄, Δ΄, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, 2008.

Ζήρας, Αλέξης, «Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου», *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τ. Στ' (1880-1900), Αθήνα, Σοκόλης, 1997, σσ. 392-415.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, «Ανώτατη εκπαίδευση. Προ των προπυλαίων: Η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα», Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνια, ²1999, σσ. 333-416.

-----, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986.

-----, «“Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας”. Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της νεότητας»*, τ. Β΄, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σσ. 479-496.

Gréville, Henri, *Idylles*, Paris, Plon, 1885, διαθέσιμο στο: <http://www.gutenberg.ca/ebooks/greville-idylles/greville-idylles-00-h-dir/greville-idylles-00-h.html> (ανακτήθηκε 22/6/2014).

Goethe, Johann Wolfgang, *Die Laune des Verliebten*, διαθέσιμο στο: <http://www.gutenberg.org/ebooks/10354> (ανακτήθηκε 29/6/2014).

Ηλιού, Φίλιππος - Πολέμη, Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900: συνοπτική αναγραφή*, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Αθήνα, Βιβλιογραφικό εργαστήριο Φίλιππος Ηλιού, Ελληνικό και Λογοτεχνικό Αρχείο, 2006.

Hudson, Pat, «Proto-industrialisation», *ReFresh* 10 (Άνοιξη 1990), σσ. 1-4, διαθέσιμο στο: <http://www.ehs.org.uk/dotAsset/1d40418e-b981-4076-8974-b81686a9d042.pdf> (28/7/2014).

Ιωαννίδου, Μαριέττα, “Γράφουσες” *Ελληνίδες τον 19^ο – αρχές του 20^ο αιώνα. Η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου(1878-1936): Μια συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Groningen, 2001.

-----, «Μια λησμονημένη μορφή των γραμμάτων μας: Ευγενία Ζωγράφου», *Θέματα Λογοτεχνίας* τχ. 16 (Νοέμβριος 2000- Φεβρουάριος 2001), σσ. 142-149.

Καλογερόπουλος, Δ. Π., «Γαλάνης, Εμμανουήλ», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. VIII', Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 80.

Καράογλου, Χ. Λ., *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1991.

Κασίνης, Κ. Γ., *Διασταυρώσεις: Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αιώνα*, τ. Α', Αθήνα, Χατζηνικολής, ³2005.

Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1995.

Κωστίου, Κατερίνα, *Εισαγωγή στην Ποιητική της ανατροπής: Σάτιρα, ειρωνεία, παρωδία, χιούμορ*, Αθήνα, Νεφέλη, ²2005.

Λάσκαρης, Νικ. Ι., «Αμπελάς, Τιμολέων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. IV', Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 338.

Λαΐδη Μαρκς, Μαρίνα, «Οι ελληνικές εφημερίδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1830-1862», Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2005, σσ. 442-447.

«Lemaître Jules», Peter France (edit.), *The new Oxford companion to literature in French*, New York, Clarendon Press, 1995, σ. 453.

Μ., «Χελδράιχ, Θεόδωρος φον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIV, Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956. 558-559.

Μάργαρης, Δημήτρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους και η εποχή τους. Πανδώρα – Ευτέρπη - Χρυσάλλης – Εβδομάς – Εστία – Τα Ζακυνθινά – Ραμπαγάς*, Αθήνα, [1954].

Μ., «Καλογερόπουλος, Δημήτριος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XIII, Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 593.

Μ. Γ. Δ., «Τσιτσεκλής Παντελής», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. XXIII, Αθήνα, Φοίνιξ, ²1956, σ. 464.

Μουλλάς, Παν., *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993.

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

----- –Ελεγκίτου, Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987.

Μπαφούνης, Γιάννης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα, 1985, σσ. 561-564.

Μποέμ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Το άρθρον του κυρίου Ροΐδη. Τι λέγουν αι κυρίαί», *Σκριπ* 3, τχ. 241 (3 Μαΐου 1896), σ. 1.

Μπουγάτσος, Ιωάννης Δ., «Το Αττικόν Ημερολόγιον» του *Ειρηναίου Ασώπιου*, Αθήνα, 1978.

Νικολοπούλου, Μαρία, «Γυναικεία σεξουαλικότητα και γραφή στα περιοδικά λόγου και τέχνης», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο από το 1204 έως σήμερα*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, τ. Δ', Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, σσ. 59-72.

Ντενίση, Σοφία, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, Αθήνα, Νεφέλη, 2014.

-----, «Οι λόγιες Ελληνίδες στα χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού (1830-1880). Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω* 339 (Ιούλιος 1994), σσ. 9-17.

-----, «The Greek Enlightenment and the Changing Cultural Status of Women», *Σύγκριση* τχ. 12 (Οκτώβριος 2001), σσ. 42-47.

Ξηραδάκη, Κούλα, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1830-1936): πρωτοπόρες Ελληνίδες*, Αθήνα, Γλάρος, 1988.

Οικονόμου, Αναστασία, *Ποικίλη Στοά. Ετήσιον Ημερολόγιον (1881-1914)*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2014.

Paletschek, Sylvia – Ennker, Pietrow, «Women's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth Century: Conclusions», Sylvia Paletschek (Hrsg), *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective*, Stanford, Calif: Stanford University Press, 2004, σσ. 301-333.

Παπαδοπούλου, Δέσποινα, *Les Grecs a Paris a la fin du XIXe siecle: la construction d'une communaute migrante*, 2004 [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή].

Παπακώστας, Γιάννης, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1980.

-----, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, Αθήνα, Εστία, ³1994.

Παπαλεοντίου, Λευτέρης, *Λογοτεχνικές μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού: Μικρασία, Κύπρος, Αίγυπτος 1880-1930*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998.

Παπανικολάου - Κρίστενσεν, Αριστέα, «Το μεταξουργείο της Αθήνας. Από το εμπορικό κέντρο στο εργοστάσιο», Χριστίνα Αγριαντώνη- Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Το μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα, 1995, σσ. 45-82.

Perrhot, Michelle, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19^{ος} -20^{ος} αιώνας*, μτφ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, 1988.

Πυλαρινός, Θεοδόσης, *Το Λαύριο στη Νεοελληνική Λογοτεχνία. Από τις αλλοπρόσαλλες προσδοκίες του «Αθηναίου Χρυσοθήρα» του Μιχαήλ Μητσάκη στο σκληρό αγώνα για την επιβίωση των «Ξεριζωμένων» του Βασίλη Δασκαλάκη*, διαθέσιμο στο: http://www.emena.gr/wp-content/uploads/2009/01/533-543_pylarinos.pdf (ανακτήθηκε 28/5/2014).

Ριζάκη, Ειρήνη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, 2007.

Ροΐδης, Εμμανουήλ, «Αι γράφουσαι Ελληνίδες. Α΄ Αρσινόη Παπαδοπούλου», *Άπαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Ε΄, Αθήνα, 1978, σσ. 121-131.

Σαλίμπα, Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2002.

-----, «Η πολυτέλεια του φτωχού: Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1998, σσ. 89-97.

Σαμίου, Δήμητρα, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989) σσ. 161-172.

Smith, Sidonie και Watson, Julia (edit.), *Women Autobiography Theory: A reader*, University of Wisconsin Press, 1998.

Σταμέλος, Δημήτρης, *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας: Βλάσης Γαβριηλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος – Ραμπαγιάς*, Γλάρος, 1982.

Swalter, Elaine, «Hysteria, Feminism and gender», Sander L. Gilman κ.ά., *Hysteria beyond Freud*, Berkley, University of California Press, 1993, σσ. 286-344.

Ταρσούλη, Αθηνά, *Ελληνίδες ποιήτριες*, Αθήνα, 1951.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

Φουρναράκη, Ελένη, «Ένα πρώιμο γυναικείο δημοσιογραφικό εγχείρημα: η *Κυψέλη* της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου (Κωνσταντινούπολη 1845)», Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομητηνή, 26-28 Μαΐου 2006*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2008, σσ. 37-54.

-----, «Επάγγελμα: Δασκάλα. Η εκπαίδευση στα Παρθεναγωγεία και η θέση τους στην ελληνική κοινωνία», *Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (Κυριακή 2 Μαΐου 1999), σσ. 9-11.

-----, «Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου;»: καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 179-226.

«France Anatole», Peter France (edit.), *The new Oxford companion to literature in French*, New York, Clarendon Press, 1995, σσ. 323-324.

Χαριτάτος, Μάνος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863 (με προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία)», *Ο Εραμιστής* 14 (1977), σσ. 93-137.

Χάφτον, Όλουεν, *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφ. Ειρήνη Χρυσόχου, επιμ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, Αθήνα, Νεφέλη, 2003.

Ψαρρά, Αγγέλικα, «Μητέρα ή πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σσ. 90-107.

----- «Το δώρο του Νέου Κόσμου: Οι Ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Δύσης και Ανατολής (1880-1930)», Τσαλάρ Κένντερ και Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: Πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη 1850-1950*, μτφ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, 2008, σσ. 227-263.

----- «Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή Η “συνετή” ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Καλλιρρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, Αθήνα, Εκάτη, 1999, σσ. 409-486.